

Ι Περὶ δὲ δικαιοσύνης καὶ ἀδικίας σκεπτέον, περὶ ποίας τε τυγχάνουσιν οὔσαι πράξεις, καὶ ποία μεσότης ἐστὶν ἢ δικαιοσύνη, καὶ τὸ δίκαιον τίνων μέσον. ἢ δὲ σκέψις ἡμῖν ἔστω κατὰ τὴν αὐτὴν μέθοδον τοῖς προειρημένοις. ὁρῶμεν δὴ πάντας τὴν τοιαύτην ἔξιν βουλομένους λέγειν δικαιοσύνην, ἀφ' ἧς πρακτικοὶ τῶν δικαίων εἰσὶ καὶ ἀφ' ἧς δικαιοπραγοῦσι καὶ βούλονται τὰ δίκαια· τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ περὶ ἀδικίας, ἀφ' ἧς ἀδικοῦσι καὶ βούλονται τὰ ἄδικα. διὸ καὶ ἡμῖν πρῶτον ὡς ἐν τύπῳ ὑποκείσθω ταῦτα.

Ι Ενσχέσει με τη δικαιοσύνη και την αδικία πρέπει να εξετάσουμε α) μέσα σε τι είδους πράξεις κάνουν την εμφάνισή τους, β) τι είδους μεσότητα είναι η δικαιοσύνη, γ) ανάμεσα σε ποια άκρα είναι μεσότητα η δικαιοσύνη. Η έρευνά μας θα πρέπει να ακολουθήσει τη μέθοδο που εφαρμόσαμε και στις συζητήσεις που έχουμε κάνει ως τώρα.¹

Βλέπουμε λοιπόν ότι όλοι οι άνθρωποι λέγοντας «δικαιοσύνη» εννοούν εκείνη την *έξη* που α) τους κάνει να έχουν την τάση και την ικανότητα να πράττουν ό,τι είναι δίκαιο, β) χάρη στην οποία πράττουν το δίκαιο, και γ) χάρη στην οποία θέλουν ό,τι είναι δίκαιο. Το ίδιο και για την αδικία: λέγοντας «αδικία» εννοούν την *έξη* που τους κάνει να πράττουν το άδικο και να θέλουν ό,τι είναι άδικο.² Και εμείς λοιπόν –κατά συνέπεια– ας ξεκινήσουμε βάζοντας ως βάση για τη συζήτησή μας την κοινή αυτή παραδοχή.

Οὐδὲ γὰρ τὸν αὐτὸν ἔχει τρόπον ἐπὶ τε τῶν ἐπι-
στημῶν καὶ δυνάμεων καὶ ἐπὶ τῶν ἔξεων. δύναμις
μὲν γὰρ καὶ ἐπιστήμη δοκεῖ τῶν ἐναντίων ἢ αὐτῇ
εἶναι, ἔξις δ' ἢ ἐναντία τῶν ἐναντίων οὐ, οἷον ἀπὸ
τῆς ὑγείας οὐ πράττεται τὰ ἐναντία, ἀλλὰ τὰ ὑγι-
εῖνὰ μόνον· λέγομεν γὰρ ὑγιεινῶς βαδίζειν, ὅταν
βαδίζῃ ὡς ἂν ὁ ὑγιαίνων. πολλάκις μὲν οὖν γνωρί-
ζεται ἢ ἐναντία ἔξις ἀπὸ τῆς ἐναντίας, πολλάκις δὲ
αἱ ἔξεις ἀπὸ τῶν ὑποκειμένων· ἐάν τε γὰρ ἡ εὐεξία
ἢ φανερά, καὶ ἡ καχεξία φανερά γίνεται, καὶ ἐκ τῶν
εὐεκτικῶν ἡ εὐεξία καὶ ἐκ ταύτης τὰ εὐεκτικά. εἰ
γὰρ ἔστιν ἡ εὐεξία πυκνότης σαρκός, ἀνάγκη καὶ
τὴν καχεξίαν εἶναι μανότητα σαρκός καὶ τὸ εὐεκτι-
κὸν τὸ ποιητικὸν πυκνότητος ἐν σαρκί. ἀκολουθεῖ δ'
ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἐάν θάτερον πλεοναχῶς λέγῃται,
καὶ θάτερον πλεοναχῶς λέγεσθαι, οἷον εἰ τὸ δί-
καιον, καὶ τὸ ἄδικον. ἔοικε δὲ πλεοναχῶς λέγεσθαι

Καὶ οὔτε, φυσικά, συμβαίνει το ἴδιο πράγμα με τις ἐ-
πιστήμες καὶ τις δυνάμεισι/ιδιότητες ἀπὸ τῆς μίας μεριάς
καὶ τις ἔξεις ἀπὸ τῆς ἄλλης. Πραγματικά, κάθε δύναμη/ι-
διότητα καὶ κάθε ἐπιστήμη θεωρεῖται —καθεμιά τους—
ὅτι σχετίζεται με ἀντίθετα μεταξύ τους πράγματα, ἡ ἔξη
ὁμως που εἶναι μία ἀπὸ δύο ἀντίθετες δεν παράγει πο-
τέ τα ἀντίθετα σ' αὐτὴν ἀποτελέσματα.³ Παράδειγμα: ἡ
υγεία δεν οδηγεῖ ποτέ σε πράξεις που εἶναι ἀντίθετες
πρὸς ὅ,τι εἶναι υγιεινὸ, ἀλλὰ μόνο σε ὅ,τι εἶναι υγιεινὸ·
λέμε, πραγματικά, για ἕναν ἄνθρωπο ὅτι βαδίζει υγιεινὰ,
αν βαδίζει ὅπως θα βιάζε ἕνας υγιῆς ἄνθρωπος.

Σε πολλές λοιπὸν περιπτώσεις μίᾳ ἔξη μᾶς γίνεται
γνωστὴ καὶ σαφὴς ἀπὸ τῆς ἀντίθετῆς της, καὶ σε πολλές
ἐπίσης περιπτώσεις οἱ ἔξεις μᾶς γίνονται γνωστὲς καὶ
σαφεῖς ἀπὸ ὅλα αὐτὰ που ἀποτελοῦν πραγμάτωσή
τους.⁴ Ἄν, ξέρουμε, πραγματικά, τι εἶναι ἡ εὐεξία, ξέρουμε
καὶ τι εἶναι ἡ καχεξία, ὅπως καὶ ἀπὸ ὅλα ὅσα ἀποτελοῦν
πραγμάτωση τῆς εὐεξίας ξέρουμε τι εἶναι ἡ εὐεξία, καὶ
ἀπὸ αὐτὴν ὅλα ὅσα ἀποτελοῦν πραγμάτωση της. Ἄν,
πραγματικά, ἡ εὐεξία εἶναι ἡ σφιχτὴ καὶ πυκνὴ σάρκα, ὑ-
ποχρεωτικά ἡ καχεξία θα εἶναι ἡ μαλακὴ καὶ χαλαρὴ
σάρκα· ἐπίσης: πραγμάτωση τῆς εὐεξίας θα εἶναι ἡ πυ-
κνότητα τῆς σάρκας.

Στις περισσότερες περιπτώσεις ἰσχύει για τις ἔξεις καὶ
τούτο: αν το ἕνα ἀπὸ τα δύο ἀντίθετα λέγεται με περισ-
σότερες σημασίες, με περισσότερες σημασίες λέγεται καὶ
το ἄλλο.⁵ Παράδειγμα: Ἄν ἡ λέξη «δίκαιο» λέγεται με
περισσότερες σημασίες, τότε καὶ ἡ λέξη «ἀδικία».

Ἡ «δικαιοσύνη», τώρα, καὶ ἡ «ἀδικία» εἶναι λέξεις με

ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀδικία, ἀλλὰ διὰ τὸ συνέγγυς εἶ-
 ναι τὴν ὁμωνυμίαν αὐτῶν λανθάνει καὶ οὐχ ὥσπερ
 ἐπὶ τῶν πόρρω δήλη μᾶλλον, (ἡ γὰρ διαφορὰ πολλή
 ἢ κατὰ τὴν ιδέαν) οἷον ὅτι καλεῖται κλείς ὁμωνύμως
 ἢ τε ὑπὸ τὸν ἀυχένα τῶν ζώων καὶ ἢ τὰς θύρας
 κλείουσιν. εἰλήφθω δὴ ὁ ἀδικὸς ποσαχῶς λέγεται.
 δοκεῖ δὴ ὁ τε παράνομος ἀδικὸς εἶναι καὶ ὁ πλεονέ-
 κτης καὶ ἄνισος, ὥστε δῆλον ὅτι καὶ [ὁ] δίκαιος ἔ-
 σται ὁ τε νόμιμος καὶ ὁ ἴσος. τὸ μὲν δίκαιον ἄρα τὸ
 1129b νόμιμον καὶ τὸ ἴσον, τὸ δ' ἀδικὸν τὸ παράνομον καὶ
 τὸ ἄνισον. ἐπεὶ δὲ πλεονέκτης ὁ ἀδικός, περὶ ἀγαθὰ
 ἔσται, οὐ πάντα, ἀλλὰ περὶ ὅσα εὐτυχία καὶ ἀτυχία,
 ἃ ἔστι μὲν ἀπλῶς ἀεὶ ἀγαθὰ, τινὶ δ' οὐκ ἀεὶ. οἱ δ'
 ἄνθρωποι ταῦτα εὐχονται καὶ διώκουσιν· δεῖ δ' οὐ,
 ἀλλ' εὐχεσθαι μὲν τὰ ἀπλῶς ἀγαθὰ καὶ αὐτοῖς ἀγα-

περισσότερες σημασίες, καθὼς ὁμως οἱ διαφορετικὲς αυ-
 τές σημασίες βρίσκονται πολὺ κοντὰ ἢ μια στὴν ἄλλη,
 μένουν अपαρατήρητες κάτω ἀπὸ τὴν κοινὴ λέξη καὶ δεν
 γίνονται τόσο φανερὲς ὅσο στις περιπτώσεις που ἡ μετα-
 ξύ τους ἀπόσταση εἶναι μεγάλη, ὅπως γίνεται ἐπιπαρα-
 δείγματι (εδῶ, πράγματι, ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ
 στὴν ἐξωτερικὴ μορφή) με τὴ χρῆση τῆς λέξης κλειδίγια
 τὸ κόκαλο τῶν ζώων που βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν αυ-
 χένα τους καὶ για τὸ ὄργανο με τὸ ὁποῖο κλείνουμε τις
 πόρτες. Ἀς ξεκινήσουμε λοιπὸν τὴν κουβέντα μας με τις
 ποικίλες σημασίες τῆς φράσης «αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος εἶναι
 ἀδικός».

Κατὰ τὴν κοινὴ λοιπὸν ἀντίληψη ἀδικός εἶναι καὶ ὁ
 ἄνθρωπος που παραβαίνει τὸν νόμο, ἀλλὰ καὶ ὁ πλεο-
 νέκτης, που περιφρονεῖ τὸ ἰσομοίρασμα τῶν ἀγαθῶν.
 Γίνεται ἔτσι φανερό ὅτι δίκαιος θα εἶναι ὁ ἄνθρωπος που
 σέβεται τὸν νόμο καὶ τὸ ἰσομοίρασμα τῶν ἀγαθῶν. Τὸ
 δίκαιο, ἐπομένως, εἶναι ἡ νομιμότητα καὶ ἡ ἰσότητα, ἐ-
 νῶ τὸ ἀδικο εἶναι ἡ παράβαση τοῦ νόμου καὶ ἡ ἀνισότη-
 τα.

Δεδομένου ὅτι ὁ ἀδικός εἶναι πλεονέκτης, θα εἶναι ἀδι-
 κὸς ἐνσχέσει με τὰ ἀγαθὰ —ὄχι βέβαια ἐνσχέσει με ὅλα,
 ἀλλὰ ἐνσχέσει με αὐτὰ που ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν καλὴ ἢ
 τὴν κακὴ τύχη: ἀγαθὰ που αὐτὰ καθεαυτὰ εἶναι πάντο-
 τε ἀγαθὰ, για ἓνα συγκεκριμένο ὁμως ἄτομο δεν εἶναι
 πάντοτε ἀγαθὰ. Αὐτὰ τα ἀγαθὰ εὐχονται οἱ ἄνθρωποι
 για τὸν εαυτό τους καὶ αὐτὰ ἐπιδιώκουν, μολονότι δεν
 θα ἔπρεπε: ἐκεῖνο που θα ἔπρεπε να κάνουν εἶναι να εὐ-
 χονται, τα πράγματα που εἶναι αὐτὰ καθεαυτὰ ἀγαθὰ

θά εἶναι, αἰρεῖσθαι δὲ τὰ αὐτοῖς ἀγαθὰ. ὁ δ' ἄδικος οὐκ αἰεὶ τὸ πλεόν αἰρεῖται, ἀλλὰ καὶ τὸ ἕλαττον ἐπὶ τῶν ἀπλῶς κακῶν· ἀλλ' ὅτι δοκεῖ καὶ τὸ μείον κακὸν ἀγαθόν πως εἶναι, τοῦ δ' ἀγαθοῦ ἐστὶν ἡ πλεονεξία, διὰ τοῦτο δοκεῖ πλεονέκτης εἶναι. ἔστι δ' ἄνισος· τοῦτο γὰρ περιέχει καὶ κοινόν.

Ἐπεὶ δ' ὁ παράνομος ἄδικος ἦν ὁ δὲ νόμιμος δίκαιος, δῆλον ὅτι πάντα τὰ νόμιμά ἐστὶ πως δίκαια· τὰ τε γὰρ ὠρισμένα ὑπὸ τῆς νομοθετικῆς νόμιμά ἐστι, καὶ ἕκαστον τούτων δίκαιον εἶναί φαμεν. οἱ δὲ νόμοι ἀγορεύουσι περὶ ἀπάντων, στοχαζόμενοι ἢ τοῦ κοινῆ συμφέροντος πᾶσιν ἢ τοῖς ἀρίστοις ἢ τοῖς κυρίοις κατ' ἀρετὴν ἢ κατ' ἄλλον τινὰ τρόπον τοιοῦτον· ὥστε ἓνα μὲν τρόπον δίκαια λέγομεν τὰ ποιητικά καὶ φυλακτικά εὐδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ. προστάττει δ' ὁ νόμος καὶ τὰ τοῦ ἀνδρείου ἔργα ποιεῖν, οἷον μὴ λείπειν τὴν τάξιν μηδὲ φεύγειν μηδὲ ῥιπτεῖν τὰ ὄπλα, καὶ τὰ τοῦ σώφρονος, οἷον μὴ μοιχεύειν μηδ' ὑβρίζειν, καὶ τὰ

να εἶναι ἀγαθὰ καὶ γι' αὐτούς, καὶ ὕστερα να ἐπιλέγουν αὐτὰ που εἶναι ἀγαθὰ γι' αὐτούς τους ἰδίους. Ὁ ἄδικος, πάντως, ἄνθρωπος δεν ἐπιλέγει για τον εαυτό του πάντοτε το περισσότερο,⁶ ἀλλὰ καὶ το λιγότερο: εἶναι ἡ περιπτώση των πραγμάτων που εἶναι αὐτὰ καθεαυτὰ κακὰ· ἐπειδὴ, ωστόσο, καὶ το λιγότερο κακὸ θεωρεῖται κατὰ κάποιον τρόπο ἀγαθὸ καὶ ἡ πλεονεξία ἔχει να κάνει με το ἀγαθὸ, γι'αὐτὸ καὶ ὁ ἄνθρωπος αὐτός⁷ θεωρεῖται πλεονέκτης. Τον ἄνθρωπο αὐτὸν τον διακρίνει ἡ ἀνισότης, μια λέξη, στην πραγματικότητα, με εὐρεία σημασία, κοινὴ καὶ για τις δύο περιπτώσεις.⁸

Δεδομένου ὅτι, ὅπως εἶπαμε,⁹ ὁ ἄνθρωπος που παραβαίνει τους νόμους εἶναι ἄδικος καὶ αὐτὸς που τους σέβεται δίκαιος, εἶναι φανερό ὅτι ὅλες οι πράξεις που δείχνουν σεβασμὸ στους νόμους εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο δίκαιες.¹⁰ Καθετὶ, πράγματι, που ορίζεται ἀπὸ τὴ νομοθετικὴ διαδικασίᾳ ἔχει ἰσχύ νόμου, καὶ καθετὶ που ἔχει ὀρισθεῖ με αὐτὴ τὴ διαδικασίᾳ λέμε πως εἶναι δίκαιο. Οἱ νόμοι, πάλι, ορίζουν τὰ πάντα, με στόχο το κοινὸ συμφέρον ἢ ὅλων των πολιτῶν ἢ των ἀρίστων ἢ αὐτῶν που ἔχουν τὴν ἐξουσία με κριτήριον τὴν ἀρετὴ ἢ με κάποιον ἄλλο τέτοιο κριτήριον. Ἀπὸ μια πρώτη λοιπὸν ἀποφῆ¹¹ ονομάζουμε δίκαια ὅλα αὐτὰ που παράγουν καὶ διαφυλάσσουν τὴν εὐδαιμονία καὶ τὰ μέρια τῆς¹² για τὴν πολιτικὴ κοινωνία. Ὁ νόμος μᾶς προστάζει να ἐνεργούμε ὅπως ὁ ἀνδρείος ἄνθρωπος (π.χ. να μην εγκαταλείψουμε τὴ θέση μας στὴ μάχη οὔτε να τρεπόμαστε σε φυγῆ, οὔτε να πετούμε τὰ ὄπλα μας), ὅπως ὁ σώφρων ἄνθρωπος (π.χ. να μὴ διαπράττουμε μοιχεῖες οὔτε να συμπε-

του πράου, οἷον μὴ τύπτειν μηδὲ κακηγορεῖν, ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὰς ἄλλας ἀρετὰς καὶ μοχθηρίας τὰ μὲν κελεύων τὰ δ' ἀπαγορεύων, ὀρθῶς μὲν ὁ κείμενος ὀρθῶς, χειρὸν δ' ὁ ἀπεσχεδιασμένος. αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τελεία, ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς ἀλλὰ πρὸς ἕτερον. καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις κρατίστη τῶν ἀρετῶν εἶναι δοκεῖ ἢ δικαιοσύνη, καὶ οὐθ' ἔσπερος οὐθ' ἐῶς οὕτω θαυμαστός· καὶ παροιμιαζόμενοι φάμεν "ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶς ἀρετὴ ἐνι." καὶ τελεία μάλιστα ἀρετὴ, ὅτι τῆς τελείας ἀρετῆς χρῆσις ἐστίν. τελεία δ' ἐστίν, ὅτι ὁ ἔχων αὐτήν καὶ πρὸς ἕτερον δύναται τῇ ἀρετῇ χρῆσθαι, ἀλλ' οὐ μόνον καθ' αὐτόν· πολλοὶ γάρ ἐν μὲν τοῖς οἰκείοις τῇ ἀρετῇ δύνανται χρῆσθαι, ἐν δὲ

1130a τοῖς πρὸς ἕτερον ἀδυνατοῦσιν. καὶ διὰ τοῦτο εὖ δοκεῖ ἔχειν τὸ τοῦ Βίαντος, ὅτι ἀρχὴ ἀνδρα δείξει· πρὸς ἕτερον γάρ καὶ ἐν κοινωνίᾳ ἤδη ὁ ἄρχων. διὰ δὲ τὸ αὐτὸ τοῦτο καὶ ἀλλότριον ἀγαθὸν δοκεῖ εἶναι ἢ δικαιοσύνη μόνῃ τῶν ἀρετῶν, ὅτι πρὸς ἕτερόν ἐστιν·

ριφερόμαστε προσβλητικά), ὅπως ὁ πρᾶος ἄνθρωπος (π.χ. νὰ μὴ χτυποῦμε κανέναν οὔτε νὰ μιλοῦμε ἀσχημα γιὰ κανέναν) —παρόμοια καὶ ευσχέσει με τὶς υπόλοιπες ἀρετὲς καὶ κακίες· προστάζοντάς μας νὰ κάνουμε κάποιες πράξεις καὶ ἀπαγορεύοντάς μας κάποιες ἄλλες, κάτι που ὁ σωστός νόμος το κάνει σωστά, λιγότερο ὁμως καλὰ ὁ με λιγότερη φροντίδα σχεδιασμένος νόμος.

Αὐτοῦ λοιπόν τοῦ εἶδους ἡ δικαιοσύνη εἶναι βέβαια τέλεια ἀρετὴ, ὄχι ὁμως με τρόπο γενικό καὶ ἀπόλυτο,¹³ ἀλλὰ με τὴν προσθήκη «ευσχέσει με τὸν ἄλλον». Αὐτός εἶναι καὶ ὁ λόγος που ἡ δικαιοσύνη συχνὰ θεωρεῖται ὡς ἡ πιο μεγάλη ἀρετὴ, καὶ «οὔτε ὁ ἀποσπερίτης οὔτε τὸ ἀστρο τῆς αὐγῆς δὲν εἶναι τόσο λαμπερά καὶ θαυμαστά»¹⁴ μιλώντας ἐπίσης παροιμιακά λέμε «ἡ δικαιοσύνη κλείνει μέσα τῆς ὅλες μαζί τὶς ἀρετὲς».¹⁵ Ἡ δικαιοσύνη εἶναι τέλεια —στον μέγιστο βαθμό— ἀρετὴ, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ ἀσκησι/εφαρμογὴ τῆς τελείας ἀρετῆς· καὶ εἶναι τέλεια, γιὰ τὸ ἄνθρωπος που ἔχει αὐτὴν τὴν ἀρετὴ μπορεῖ νὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ καὶ στὴ σχέση του με ἄλλους ἀνθρώπους, ὄχι λοιπόν μόνο γιὰ τὸν εαυτὸ του. Πολλοί, πράγματι, ἄνθρωποι, ἐνῶ μποροῦν νὰ κάνουν χρῆσι τῆς ἀρετῆς ὅταν πρόκειται γιὰ πράγματα που ἔχουν σχέση με τοὺς ἰδίους, δὲν μποροῦν νὰ κάνουν χρῆσι τῆς στὴ σχέση τους με τοὺς ἄλλους. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος που ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θεωροῦν σωστὴ τὴ ρῆσι τοῦ Βίαντα, ὅτι «τὸ ἀξίωμα θα δείξει τὸν ἄνθρωπο»¹⁶ γιὰ τὸ ἄρχοντα ἔχει, βέβαια, νὰ κάνει με τοὺς ἄλλους καὶ εἶναι μέλος μιᾶς κοινωνίας. Γιὰ τὸν ἴδιο αὐτὸ λόγο ἡ δικαιοσύνη θεωρεῖται —μόνη αὐτὴ ἀπὸ ὅλες τὶς ἀρετὲς—

ἄλλω γὰρ τὰ συμφέροντα πράττει, ἢ ἄρχοντι ἢ κοινῶ. κάκιστος μὲν οὖν ὁ καὶ πρὸς αὐτὸν καὶ πρὸς τοὺς φίλους χρώμενος τῇ μοχθηρίᾳ, ἄριστος δ' οὐχ ὁ πρὸς αὐτὸν τῇ ἀρετῇ ἀλλὰ πρὸς ἕτερον· τοῦτο γὰρ ἔργον χαλεπὸν. αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη οὐ μέρος ἀρετῆς ἀλλ' ὅλη ἀρετὴ ἐστίν, οὐδ' ἡ ἐναντία ἀδικία μέρος κακίας ἀλλ' ὅλη κακία. τί δὲ διαφέρει ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ δικαιοσύνη αὕτη, δῆλον ἐκ τῶν εἰρημένων· ἐστὶ μὲν γὰρ ἡ αὕτη, τὸ δ' εἶναι οὐ τὸ αὐτό, ἀλλ' ἡ μὲν πρὸς ἕτερον, δικαιοσύνη, ἡ δὲ τοιάδε ἕξι ἀπλῶς, ἀρετὴ.

2 Ζητοῦμεν δὲ γε τὴν ἐν μέρει ἀρετῆς δικαιοσύνην· ἐστὶ γὰρ τις, ὡς φαμέν. ὁμοίως δὲ καὶ περὶ ἀδικίας τῆς κατὰ μέρος. σημεῖον δ' ὅτι ἐστίν· κατὰ μὲν γὰρ τὰς ἄλλας μοχθηρίας ὁ ἐνεργῶν ἀδικεῖ μὲν, πλεονεκτεῖ δ' οὐδέν, οἷον ὁ ρίψας τὴν ἀσπίδα διὰ δειλίαν ἢ κακῶς εἰπὼν διὰ χαλεπότητα ἢ οὐ βοηθήσας χρή-

«κάποιου ἄλλου αγαθό»,¹⁷ ἐπειδὴ ἔχει νὰ κάνει με τὸν ἄλλον· γιατί κάνει ὅ,τι εἶναι ωφέλιμο σε κάποιον ἄλλον, ἄρχοντα ἢ συμπολίτη. Ὁ χεῖριστος ἐπομένως ἄνθρωπος εἶναι αὐτός ποὺ ἀσκεῖ τὴν κακία του σε βάρος του εαυτοῦ του καὶ τῶν φίλων του,¹⁸ ἐνῶ ὁ καλύτερος ἄνθρωπος εἶναι αὐτός ποὺ ἀσκεῖ τὴν ἀρετὴ του ὄχι πρὸς ὄφελος του εαυτοῦ του ἀλλὰ πρὸς ὄφελος του ἄλλου· γιατί αὐτό εἶναι ἓνα δύσκολο ἔργο.

Ἡ με αὐτό λοιπὸν τὸ νόημα δικαιοσύνη δεν εἶναι ἓνα μέρος τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ ολόκληρη ἡ ἀρετὴ. Καὶ πάλι: τὸ ἀντίθετό τῆς, ἡ ἀδικία, δεν εἶναι ἓνα μέρος τῆς κακίας, ἀλλὰ ολόκληρη ἡ κακία. Σε τι διαφέρει ἡ ἀρετὴ καὶ αὐτοῦ του εἶδους ἡ δικαιοσύνη, εἶναι κάτι ποὺ γίνεται φανερό ἀπὸ αὐτὰ ποὺ εἶπαμε:¹⁹ εἶναι ἴδιες, ὁ ορισμὸς ὁμῶς τῆς οὐσίας τους δεν εἶναι ἴδιος.²⁰ αὐτό ποὺ ὡς σχέση με τὸν ἄλλον εἶναι δικαιοσύνη, εἶναι, ὡς κάποια προσωπική ἀπλῶς ἕξη, ἀρετὴ.

2 Αὐτό, ὡστόσο, ποὺ εμεῖς διερευνούμε²¹ εἶναι ἡ δικαιοσύνη ποὺ εἶναι μέρος τῆς ἀρετῆς²² γιατί, ὅπως υποστηρίζουμε, μὴ τέτοια δικαιοσύνη ὑπάρχει. Με τὸν ἴδιο τρόπο ἀντικείμενο τῆς ἐρευνᾶς μας εἶναι καὶ ἡ ἀδικία ὡς μέρος τῆς κακίας. Ὅτι κάτι τέτοιο ὑπάρχει ἰδοὺ ἡ ἀπόδειξη:²³ ὁ ἄνθρωπος ποὺ διαπράττει τις ἄλλες μορφές κακίας²⁴ καὶ βέβαια ἀδικεῖ, με κανέναν ὁμῶς τρόπο δεν διεκδικεῖ γιὰ τὸν εαυτό του «τὸ πιο μεγάλο μέρος». Τέτοιες εἶναι, ἐπιπαραδείγματι, οἱ περιπτώσεις τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πέταξε ἀπὸ δειλία τὴν ἀσπίδα του, ἢ αὐτοῦ ποὺ λόγω κακοῦ χαρακτήρα μίλησε ἀσχημα, ἢ αὐτοῦ ποὺ ἀπὸ τσιγγουνιά δεν πρόσφερε χρηματικὴ βοήθεια.

μασι δι' ἀνελευθερίαν· ὅταν δὲ πλεονεκτῆ, πολλάκις κατ' οὐδεμίαν τῶν τοιούτων, ἀλλὰ μὴν οὐδὲ κατὰ πάσας, κατὰ πονηρίαν δέ γε τινά (φέγομεν γάρ) καὶ κατ' ἀδικίαν. ἔστιν ἄρ' ἄλλη τις ἀδικία ὡς μέρος τῆς ὅλης, καὶ ἀδικόν τι ἐν μέρει τοῦ ὅλου ἀδίκου τοῦ παρὰ τὸν νόμον. ἔτι εἰ ὁ μὲν τοῦ κερδαίνειν ἕνεκα μοιχεύει καὶ προσλαμβάνων, ὁ δὲ προστιθεὶς καὶ ζημιούμενος δι' ἐπιθυμίαν, οὗτος μὲν ἀκόλαστος δόξειεν ἂν εἶναι μᾶλλον ἢ πλεονέκτης, ἐκεῖνος δ' ἄδικος, ἀκόλαστος δ' οὐ· δῆλον ἄρα ὅτι διὰ τὸ κερδαίνειν. ἔτι περὶ μὲν τᾶλλα πάντα ἀδικήματα γίνεται ἢ ἐπαναφορὰ ἐπὶ τινὰ μοχθηρίαν αἰεί, οἷον εἰ ἐμοίχευσεν, ἐπ' ἀκολασίαν, εἰ ἐγκατέλιπε τὸν παραστάτην, ἐπὶ δειλίαν, εἰ ἐπάταξεν, ἐπ' ὀργήν· εἰ δ' ἐκέρδανεν, ἐπ' οὐδεμίαν μοχθηρίαν ἀλλ' ἢ ἐπ' ἀδικίαν. ὥστε φανερόν ὅτι ἔστι τις ἀδικία παρὰ τὴν ὅλην ἄλλη ἐν

1130b μέρει, συνώνυμος, ὅτι ὁ ὀρισμὸς ἐν τῷ αὐτῷ γένει·

Ὅταν, ἀντίθετα, ενεργεῖ διεκδικώντας για τον εαυτό του «το πιο μεγάλο μέρος», συχνά δεν ωθείται από καμιά από αυτές τις κακίες, ούτε φυσικά και από όλες μαζί, σίγουρα όμως ωθείται από κάποια κακία (αφού τον φέγομε) και από διάθεση αδικίας. Υπάρχει, επομένως, ένα άλλο είδος αδικίας ως μέρος της ολικής αδικίας,²⁵ και ένα «ἀδικο» ως μέρος του ολικού «αδίκου», δηλαδή του «αντίθετου προς τον νόμο».

Επίσης:²⁶ Ας πούμε ότι κάποιος διαπράττει μοιχεία για να εξασφαλίσει κάποιο κέρδος²⁷ και πράγματι το εξασφαλίζει, ενώ ένας άλλος κάνει το ίδιο αυτό πράγμα από έντονη ἐπιθυμία, ἔστω και αν η πράξη του συνεπάγεται γι' αυτόν ζημία²⁸ και τιμωρία. Με τους όρους αυτούς ο δεύτερος θα θεωρούνταν μᾶλλον ἀκόλαστος παρά πλεονέκτης, ενώ ο πρώτος θα λογαριαζόταν ἀδικος, ἀκόλαστος όμως όχι —προφανώς γιατί την πράξη του την ἔκανε με στόχο να κερδίσει χρήματα.

Επίσης:²⁹ Οι υπόλοιπες ἀδικες πράξεις (όλες τους, δίχως εξαίρεση) ανάγονται, η καθεμιά τους, σε κάποια κακία. Παραδείγματα: αν κάποιος διέπραξε μοιχεία, η πράξη του ανάγεται στην ἀκολασία, αν ἐγκατέλειπε τον σύντροφό του στη μάχη, τότε στη δειλία, αν χτύπησε κάποιον, τότε στην ὀργή· αν όμως ἐνήργησε όπως ἐνήργησε με μοναδικό του στόχο να κερδίσει, η πράξη του δεν ανάγεται σε καμιά κακία παρά μόνο στην αδικία.

Εἶναι λοιπόν φανερό ότι δίπλα στην ολική αδικία³⁰ υπάρχει και μια ἄλλη, «μερική», αδικία, που λέγεται με την ίδια λέξη, αφού από την ἀποψη του ὀρισμοῦ της ἀνήκει στο ίδιο γένος³¹ και των δύο, πράγματι, η ουσία

ἄμφω γὰρ ἐν τῷ πρὸς ἕτερον ἔχουσι τὴν δύναμιν, ἀλλ' ἢ μὲν περὶ τιμῆν ἢ χρήματα ἢ σωτηρίαν, ἢ εἴ τιτι ἔχομεν ἐνὶ ὀνόματι περιλαβεῖν ταῦτα πάντα, καὶ δι' ἡδονὴν τὴν ἀπὸ τοῦ κέρδους, ἢ δὲ περὶ ἅπαντα περὶ ὅσα ὁ σπουδαῖος.

Ὅτι μὲν οὖν εἰσὶν αἱ δικαιοσύναι πλείους, καὶ ὅτι ἔστι τις καὶ ἕτερα παρὰ τὴν ὅλην ἀρετὴν, δῆλον· τίς δὲ καὶ ποία τις, ληπτέον. διώρισται δὴ τὸ ἀδίκον τό τε παράνομον καὶ τὸ ἄνισον, τὸ δὲ δίκαιον τό τε νόμιμον καὶ τὸ ἴσον. κατὰ μὲν οὖν τὸ παράνομον ἢ πρότερον εἰρημένῃ ἀδικία ἔστιν. ἐπεὶ δὲ τὸ ἄνισον καὶ τὸ παράνομον οὐ ταῦτόν ἀλλ' ἕτερον ὡς μέρος πρὸς ὅλον (τὸ μὲν γὰρ ἄνισον ἅπαν παράνομον, τὸ δὲ παράνομον οὐχ ἅπαν ἄνισον), καὶ τὸ ἀδίκον καὶ ἡ ἀδικία οὐ ταῦτά ἀλλ' ἕτερα ἐκείνων, τὰ μὲν ὡς μέρη τὰ δ' ὡς ὅλα· μέρος γὰρ αὕτη ἡ ἀδικία τῆς ὅλης ἀδικίας, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ δικαιοσύνη τῆς δικαιο-

βρίσκεται στη σχέση «προς τον άλλον», μόνο που η μία³² ἔχει να κάνει με την τιμή, με τα χρήματα, με την προσωπική ασφάλεια ἢ με ὅ,τι θα δήλωνε —αν υπήρχε— μια λέξη κοινή για ὅλα αυτά τα αγαθὰ (γενεσιουργός αιτία της η ευχαρίστηση που προέρχεται ἀπὸ το κέρδος), ενώ η ἄλλη³³ ἔχει να κάνει με ὅλα τα πράγματα που ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἐνδιαφέροντος και ἐνασχόλησης του ἐνάρετου ἀνθρώπου.

Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι ὑπάρχουν περισσότερα ἀπὸ ἕνα εἶδη δικαιοσύνης, και ἀκόμη ὅτι ὑπάρχει και κάποια ἄλλη δικαιοσύνη³⁴ δίπλα στην ολική ἀρετή.³⁵ Τώρα πρέπει να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε τι εἶναι αὐτή η δικαιοσύνη³⁶ και ποια εἶναι τα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά της.³⁷

Ἦδη ἔχουμε ὀρίσει το ἀδικο ὡς παράβαση του νόμου και ὡς παράβαση της ἰσότητος, και το δίκαιο ὡς σεβασμὸ του νόμου και ὡς σεβασμὸ της ἰσότητος. Ἡ ἀδικία λοιπὸν για τὴν ὁποία μιλήσαμε πιο πάνω ἀντιστοιχεῖ στην παράβαση του νόμου. Δεδομένου ὅμως ὅτι η παράβαση της ἰσότητος και η παράβαση του νόμου δεν εἶναι το ἴδιο πράγμα, ἀλλὰ διαφέρουν, καθὼς βρίσκονται μεταξύ τους στη σχέση του μέρους πρὸς το ὅλο³⁸ (κάθε παράβαση της ἰσότητος εἶναι, πράγματι, παράβαση του νόμου, κάθε ὅμως παράβαση του νόμου δεν εἶναι παράβαση της ἰσότητος), ἔτσι και το ἀδικο και η ἀδικία³⁹ δεν εἶναι ἴδια με το ἀδικο και τὴν ἀδικία του ἄλλου τύπου, ἀλλὰ διαφορετικά ἀπὸ ἐκεῖνα: ὡς μέρος και ὅλον, γιατί η με αὐτὸ το νόημα ἀδικία εἶναι μέρος της ολικῆς ἀδικίας —το ἴδιο και η με αὐτὸ το νόημα δικαιοσύνη εἶναι μέ-

σύνης. ὥστε καὶ περὶ τῆς ἐν μέρει δικαιοσύνης καὶ περὶ τῆς ἐν μέρει ἀδικίας λεχτέον, καὶ τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου ὡσαύτως. ἡ μὲν οὖν κατὰ τὴν ὅλην ἀρετὴν τεταγμένη δικαιοσύνη καὶ ἀδικία, ἡ μὲν τῆς ὅλης ἀρετῆς οὕσα χρῆσις πρὸς ἄλλον ἢ δὲ τῆς κακίας, ἀφείσθω. καὶ τὸ δίκαιον δὲ καὶ τὸ ἄδικον τὸ κατὰ ταύτας φανερόν ὡς διοριστέον· σχεδὸν γὰρ τὰ πολλὰ τῶν νομίμων τὰ ἀπὸ τῆς ὅλης ἀρετῆς προστατόμενά ἐστιν· καθ' ἑκάστην γὰρ ἀρετὴν προσταττέει ζῆν καὶ καθ' ἑκάστην μοχθηρίαν κωλύει ὁ νόμος. τὰ δὲ ποιητικὰ τῆς ὅλης ἀρετῆς ἐστὶ τῶν νομίμων ὅσα νενομοθέτηται περὶ παιδείαν τὴν πρὸς τὸ κοινόν. περὶ δὲ τῆς καθ' ἑκάστον παιδείας, καθ' ἣν ἀπλῶς ἀνὴρ ἀγαθὸς ἐστὶ, πότερον τῆς πολιτικῆς ἐστὶν ἢ ἐτέρας, ὕστερον διοριστέον· οὐ γὰρ ἴσως ταῦτόν ἀνδρὶ τ' ἀγαθῷ εἶναι καὶ πολίτῃ παντί. τῆς δὲ κατὰ μέρος δικαιοσύνης καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν δικαίου ἐν μὲν ἐστὶν εἶδος τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ

ρος τῆς με το ἄλλο νόημα δικαιοσύνης. Πρέπει, κατὰ συνέπεια, να μιλήσουμε και για τη μερική δικαιοσύνη και τη μερική αδικία, και επίσης για το αντίστοιχο δίκαιο και άδικο.

Ας αφήσουμε λοιπόν καταμέρος τη δικαιοσύνη που αντιστοιχεί στην ολική⁴⁰ αρετή· ας αφήσουμε επίσης καταμέρος και την αντίστοιχη αδικία (η πρώτη αποτελεί πραγματώση της ολικής αρετής, η δεύτερη της κακίας, ενσχέσει με τον άλλον). Είναι, επίσης, φανερό πώς πρέπει να ορισθούν οι έννοιες «δίκαιο» και «άδικο» που αντιστοιχούν στην με αυτό το νόημα δικαιοσύνη και στην με αυτό το νόημα αδικία, αφού στην πραγματικότητα οι πιο πολλές από τις σύμφωνες με τους νόμους πράξεις συμπίπτουν με αυτά που προστάζει η ολική αρετή· πραγματικά, ο νόμος μάς προστάζει να ζούμε σύμφωνα με την κάθε επιμέρους αρετή και μας κρατάει μακριά από την κάθε επιμέρους κακία. Αλλά και οι πράξεις που πραγματώνουν την ολική αρετή συμπίπτουν με όσα προνοούν οι νόμοι που έχουν νομοθετηθεί για την παιδεία που μας προετοιμάζει για τη ζωή στην κοινωνία. Όσο για την παιδεία του καθενός ατόμου χωριστά, αυτήν που απλώς κάνει το άτομο καλόν άνθρωπο, ας αφήσουμε να μας απασχολήσει αργότερα⁴¹ το ερώτημα αν αυτή είναι έργο της πολιτικής τέχνης ή κάποιας άλλης τέχνης· γιατί δεν είναι ίσως το ίδιο πράγμα να είναι κανείς καλός άνθρωπος και καλός πολίτης.

Της μερικής δικαιοσύνης και του αντίστοιχου σ' αυτήν μερικού δικαίου ένα είδος είναι αυτό που έχει σχέση με τις διανομές τιμητικών διακρίσεων, χρημάτων ή γενικά

δίκαιον ἴσον· ὅπερ καὶ ἄνευ λόγου δοκεῖ πᾶσιν. ἐπεὶ δὲ τὸ ἴσον μέσον, τὸ δίκαιον μέσον τι ἂν εἴη. ἔστι δὲ τὸ ἴσον ἐν ἐλαχίστοις δυσὶν. ἀνάγκη τοίνυν τὸ δίκαιον μέσον τε καὶ ἴσον εἶναι καὶ πρὸς τι καὶ τισίν, καὶ ἢ μὲν μέσον, τινῶν (ταῦτα δ' ἐστὶ πλεῖον καὶ ἔλαττον), ἢ δ' ἴσον, δυοῖν, ἢ δὲ δίκαιον, τισίν. ἀνάγκη ἄρα τὸ δίκαιον ἐν ἐλαχίστοις εἶναι τέτταρσιν· οἷς τε γὰρ δίκαιον τυγχάνει ὄν, δύο ἐστὶ, καὶ ἐν οἷς, τὰ πράγματα, δύο. καὶ ἡ αὐτὴ ἔσται ἰσότης, οἷς καὶ ἐν οἷς· ὡς γὰρ ἐκεῖνα ἔχει, τὰ ἐν οἷς, οὕτω καὶ ἐκεῖνα ἔχει· εἰ γὰρ μὴ ἴσοι, οὐκ ἴσα ἔξουσιν, ἀλλ' ἐντεῦθεν αἰ μάχαι καὶ τὰ ἐγκλήματα, ὅταν ἢ μὴ ἴσα ἴσοι ἢ μὴ ἴσοι ἴσα ἔχωσι καὶ νέμονται. ἔτι ἐκ τοῦ κατ' ἀξίαν τοῦτο δῆλον· τὸ γὰρ δίκαιον ἐν ταῖς νομαῖς ὁμολογοῦσι πάντες κατ' ἀξίαν τινὰ δεῖν εἶναι, τὴν μέντοι ἀξίαν

νεταί δεκτό από όλους τους ανθρώπους, χωρίς μάλιστα να χρειάζεται γι' αυτό καμιά αποδεικτική διαδικασία. Από τη στιγμή όμως που το ἴσον είναι μέσον, το δίκαιο δεν μπορεί, λέω, παρά να είναι κάποιο μέσον. Φυσικά, το ἴσον προϋποθέτει δύο τουλάχιστον ὄρους. Κατά λογική λοιπόν συνέπεια το δίκαιο είναι αφενός μέσον και ἴσον και αφετέρου δηλώνει σχέση (σχέση με ορισμένα άτομα). Ως μέσον, βρίσκεται ανάμεσα σε κάποια πράγματα (αυτά είναι το περισσότερο και το λιγότερο)· ως ἴσον, προϋποθέτει δύο πράγματα· ως δίκαιο, είναι για ορισμένους ανθρώπους. Άρα το δίκαιο προϋποθέτει αναγκαστικά τέσσερις τουλάχιστον ὄρους, αφού τα πρόσωπα για τα οποία είναι δίκαιο είναι δύο και αυτά στα οποία το δίκαιο εκδηλώνεται και συγκεκριμενοποιείται (τα διανεμόμενα δηλαδή πράγματα) είναι δύο. Και θα πρέπει να υπάρχει η ίδια ἰσότητα ανάμεσα στα πρόσωπα και ανάμεσα στα πράγματα· η σχέση δηλαδή που υπάρχει ανάμεσα στα μεν, πρέπει να υπάρχει και ανάμεσα στα δε· αυτό θα πει ότι, αν τα πρόσωπα δεν είναι ἴσα μεταξύ τους, δεν θα λάβουν ἴσα μερτικά —από εδώ, ἴσα ἴσα, ξεκινούν όλες οι διαμάχες και όλα τα παράπονα: όταν άτομα που είναι ἴσα μεταξύ τους δεν λαμβάνουν και δεν ἔχουν ἴσα μερτικά, ἢ άτομα που δεν είναι ἴσα μεταξύ τους λαμβάνουν και ἔχουν ἴσα μερτικά.⁴⁷ Το πράγμα⁴⁸ γίνεται φανερό και από την αρχή της διανομῆς σύμφωνα με την αξία. Όλοι, πράγματι, οι ἄνθρωποι συμφωνοῦν ότι στις διανομές το δίκαιο πρέπει να προσδιορίζεται από κάποια αξία, μόνο που ὅλοι οι ἄνθρωποι, λέγοντας «ἀξία», δεν εννοοῦν το ίδιο πράγμα: για τους

οὐ τὴν αὐτὴν λέγουσι πάντες [ὑπάρχειν], ἀλλ' οἱ μὲν δημοκρατικοὶ ἐλευθερίαν, οἱ δ' ὀλιγαρχικοὶ πλοῦτον, οἱ δ' εὐγένειαν, οἱ δ' ἀριστοκρατικοὶ ἀρετὴν. ἔστιν ἄρα τὸ δίκαιον ἀνάλογόν τι. τὸ γὰρ ἀνάλογον οὐ μόνον ἔστι μοναδικοῦ ἀριθμοῦ ἴδιον, ἀλλ' ὅλως ἀριθμοῦ· ἢ γὰρ ἀναλογία ἰσότης ἔστι λόγων, καὶ ἐν τέτταρσιν ἐλαχίστοις. ἢ μὲν οὖν διηρημένη ὅτι
 1131b ἐν τέτταρσι, δῆλον. ἀλλὰ καὶ ἡ συνεχὴς· τῷ γὰρ ἐνὶ ὡς δυοῖ χρηταὶ καὶ δις λέγει, οἷον ὡς ἡ τοῦ α πρὸς τὴν τοῦ β, οὕτως ἡ τοῦ β πρὸς τὴν τοῦ γ. δις οὖν ἡ τοῦ β εἴρηται· ὥστ' ἐὰν ἡ τοῦ β τεθῆ δις, τέτταρα ἔσται τὰ ἀνάλογα. ἔστι δὲ καὶ τὸ δίκαιον ἐν τέτταρσιν ἐλαχίστοις, καὶ ὁ λόγος ὁ αὐτός· διήρηται γὰρ ὁμοίως οἷς τε καὶ ἄ. ἔσται ἄρα ὡς ὁ α ὅρος πρὸς τὸν β, οὕτως ὁ γ πρὸς τὸν δ, καὶ ἐναλλάξ ἄρα, ὡς ὁ α πρὸς τὸν γ, ὁ β πρὸς τὸν δ. ὥστε καὶ τὸ ὅλον πρὸς

δημοκρατικούς «αξία» εἶναι ἡ ἐλευθερία, γιὰ τοὺς ὀλιγαρχικούς ο πλοῦτος (γιὰ μερικούς ἀπὸ αὐτούς ἡ ευγενική καταγωγή), ἐνῶ γιὰ τοὺς ἀριστοκρατικούς ἡ ἀρετή.

Συμπέρασμα: Τὸ δίκαιο εἶναι ἓνα εἶδος ἀναλογίας (ἡ ἀναλογία δὲν εἶναι, βέβαια, χαρακτηριστικὸ γνώρισμα μόνου τοῦ ἀριθμοῦ που ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀφηρημένες μονάδες,⁴⁹ ἀλλὰ γενικά τοῦ ἀριθμοῦ). Γιὰ τὴν ἀναλογία εἶναι ἰσότης λόγων, καὶ χρειάζονται τέσσερις τουλάχιστον ὅροι. Ὅτι ἡ «διαιρεμένη» ἀναλογία⁵⁰ ἔχει τέσσερις ὅρους εἶναι φανερό, τὸ ἴδιο ὅμως συμβαίνει καὶ στὴ «συνεχὴ» ἀναλογία, ἀφοῦ τὸν ἓναν ὅρο αὐτὴ τὸν χρησιμοποιεῖ ὡς δύο καὶ τὸν μνημονεύει δύο φορές,⁵¹ π.χ. σὲ ὅποια σχέση βρίσκεται ἡ γραμμὴ α πρὸς τὴ γραμμὴ β, βρίσκεται καὶ ἡ γραμμὴ β πρὸς τὴ γραμμὴ γ: ὅπως βλέπουμε, στὴν ἀναλογία αὐτὴ ἡ γραμμὴ β μνημονεύθηκε δύο φορές, με ἀποτέλεσμα, ἀν ἡ γραμμὴ β τεθεῖ στὴν ἀναλογία δύο φορές, οἱ ὅροι τῆς ἀναλογίας νὰ εἶναι τέσσερις. Ἀλλὰ καὶ τὸ δίκαιο προϋποθέτει ἐπίσης τέσσερις τουλάχιστον ὅρους, καὶ ἡ σχέση τῶν δύο ὁρῶν τοῦ πρώτου ζευγαριοῦ εἶναι ἡ ἴδια με τὴν σχέση τῶν δύο ὁρῶν τοῦ δεύτερου ζευγαριοῦ· γιὰ τὴν τα πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα «διαιρέθηκαν» με ὅμοιο τρόπο. Σὲ ὅποια, ἐπομένως, σχέση βρίσκεται ὁ ὅρος α πρὸς τὸν ὅρο β, στὴν ἴδια βρίσκεται καὶ ὁ ὅρος γ πρὸς τὸν ὅρο δ, ἄρα καὶ με ἐναλλαγὴ·⁵² σὲ ὅποια σχέση βρίσκεται ὁ ὅρος α πρὸς τὸν ὅρο γ, στὴν ἴδια βρίσκεται καὶ ὁ ὅρος β πρὸς τὸν ὅρο δ. Κατὰ συνέπεια καὶ τὸ ἓνα σύνολο⁵³ βρίσκεται στὴν ἴδια σχέση πρὸς τὸ ἄλλο σύνολο.⁵⁴ Αὐτός εἶναι ὁ συνδυασμὸς που

τὸ ὅλον· ὅπερ ἢ νομῆ συνδυάζει, κἄν οὕτω συντεθῆ, δικαίως συνδυάζει.

Ἡ ἄρα τοῦ α ὅρου τῷ γ καὶ ἢ τοῦ β τῷ δ σύζευξις τὸ ἐν διανομῇ δίκαιόν ἐστι, καὶ μέσον τὸ δίκαιον τοῦτ' ἐστὶ, <τὸ δ' ἄδικον> τὸ παρὰ τὸ ἀνάλογον· τὸ γὰρ ἀνάλογον μέσον, τὸ δὲ δίκαιον ἀνάλογον. καλοῦσι δὲ τὴν τοιαύτην ἀναλογίαν γεωμετρικὴν οἱ μαθηματικοί· ἐν γὰρ τῇ γεωμετρικῇ συμβαίνει καὶ τὸ ὅλον πρὸς τὸ ὅλον ὅπερ ἐκάτερον πρὸς ἐκάτερον. ἔστι δ' οὐ συνεχῆς αὕτη ἢ ἀναλογία· οὐ γὰρ γίνεται εἰς ἀριθμῶ ὅρος, ᾧ καὶ ὅ. τὸ μὲν οὖν δίκαιον τοῦτο, τὸ ἀνάλογον· τὸ δ' ἄδικον τὸ παρὰ τὸ ἀνάλογον. γίνεται ἄρα τὸ μὲν πλεόν τὸ δ' ἔλαττον, ὅπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἔργων συμβαίνει· ὁ μὲν γὰρ ἀδικῶν πλεόν ἔχει, ὁ δ' ἀδικούμενος ἔλαττον τοῦ ἀγαθοῦ. ἐπὶ δὲ τοῦ κακοῦ ἀνάπαλιν· ἐν ἀγαθοῦ γὰρ λόγῳ γίνεται τὸ ἔλαττον κακὸν πρὸς τὸ μεῖζον κακόν· ἐστὶ γὰρ τὸ ἔλαττον κακὸν μᾶλλον αἰρετόν τοῦ μεΐζονος, τὸ δ' αἰρετόν ἀγαθόν, καὶ τὸ μᾶλλον μεΐζον. τὸ μὲν οὖν ἐν

προκύπτει ἀπὸ τῆς διανομῆς τῶν μεριδίων, καὶ ἀν ἔχει γίνε με αὐτόν τον τρόπο, εἶναι ἕνας δίκαιος συνδυασμός.⁵⁵ Συμπέρασμα: Ἡ σύζευξη,⁵⁶ του ὅρου α με τον ὅρο γ καὶ του ὅρου β με τον ὅρο δ εἶναι τὸ δίκαιο στη διανομῆ, καὶ αὐτὸ τὸ δίκαιο εἶναι μέσον, ὁπότε τὸ ἀδικο δὲν εἶναι παρὰ αὐτὸ που βιάζει τὴν ἀναλογία· γιατί ἡ ἀναλογία εἶναι μέσον, καὶ τὸ δίκαιο εἶναι ἀναλογία. Αὐτοῦ του εἶδους τὴν ἀναλογία οἱ μαθηματικοὶ τὴ λένε γεωμετρική· γιατί στη γεωμετρική ἀναλογία εἶναι που συμβαίνει ὡστε καὶ τὸ ἕνα σύνολο⁵⁷ νὰ βρῖσκειται πρὸς τὸ ἄλλο σύνολο⁵⁸ στην ἴδια σχέση στην ὁποία βρῖσκειται ὁ καθένας ἀπὸ τους δύο πρῶτους ὅρους πρὸς τον ἀντίστοιχὸ του ἀπὸ τους ἄλλους δύο ὅρους. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ δὲν εἶναι συνεχῆς, γιατί δὲν μπορούμε νὰ ἔχουμε ἕναν (αριθμητικὰ ἕναν) ὅρο που νὰ δηλώνει πρόσωπο⁵⁹ καὶ πράγμα.⁶⁰

Αὐτὸ εἶναι λοιπὸν τὸ δίκαιο: αὐτὸ που τηρεῖ τὴν ἀναλογία. Τὸ ἀδικο, πάλι, εἶναι αὐτὸ που βιάζει τὴν ἀναλογία. Ὁ ἕνας, ἐπομένως, ὅρος τῆς ἀναλογίας γίνεται⁶¹ μεγαλύτερος, ὁ ἄλλος μικρότερος —ὅπως συμβαίνει καὶ στην πράξη: ὁ ἄνθρωπος που διαπράττει ἀδικία ἔχει μεγαλύτερο μέρος του ἀγαθοῦ, ἐνῶ αὐτὸς που ἀδικεῖται ἔχει μικρότερο μέρος. Στην περίπτωση, πάλι, του κακοῦ συμβαίνει τὸ ἀντίθετο· γιατί τὸ λιγότερο κακό κατατάει νὰ λογαριάζεται ἀγαθὸ σε σύγκριση με τὸ περισσότερο κακό, ἀφοῦ τὸ λιγότερο κακό προτιμάται καὶ ἐπιλέγεται πιο πολὺ ἀπὸ τὸ περισσότερο κακό, καὶ αὐτὸ που προτιμάται καὶ ἐπιλέγεται εἶναι ἀγαθὸ —καὶ, φυσικά, καθετὶ που προτιμάται καὶ ἐπιλέγεται περισσότερο εἶναι μεγαλύτερο ἀγαθὸ.

είδος τοῦ δικαίου τοῦτ' ἐστίν.

4 Το δὲ λοιπὸν ἐν τῷ διορθωτικόν, ὃ γίνεται ἐν τοῖς συναλλάγμασι καὶ τοῖς ἐκουσίοις καὶ τοῖς ἀκουσίοις. τοῦτο δὲ τὸ δίκαιον ἄλλο εἶδος ἔχει τοῦ πρότερον. τὸ μὲν γὰρ διανεμητικὸν δίκαιον τῶν κοινῶν αἰεὶ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἐστὶ τὴν εἰρημένην· καὶ γὰρ ἀπὸ χρημάτων κοινῶν ἐὰν γίνηται ἡ διανομή, ἔσται κατὰ τὸν λόγον τὸν αὐτὸν ὄνπερ ἔχουσι πρὸς ἀλλήλα τὰ εἰσενεχθέντα· καὶ τὸ ἀδίκον τὸ ἀντικείμενον τῷ δικαίῳ τούτῳ τὸ παρὰ τὸ ἀνάλογόν ἐστίν. τὸ δ' ἐν τοῖς συναλλάγμασι δίκαιον ἐστὶ μὲν ἴσον τι, καὶ τὸ
 1132a ἀδίκον ἄνισον, ἀλλ' οὐ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἐκείνην ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν. οὐδὲν γὰρ διαφέρει, εἰ ἐπιεικῆς φαῦλον ἀπεστέρησεν ἢ φαῦλος ἐπιεικῆ, οὐδ' εἰ ἐμοίχευσεν ἐπιεικῆς ἢ φαῦλος· ἀλλὰ πρὸς τοῦ βλάβους τὴν διαφορὰν μόνον βλέπει ὁ νόμος, καὶ χρῆται ὡς ἴσοις, εἰ ὁ μὲν ἀδικεῖ ὁ δ' ἀδικεῖται, καὶ εἰ ἔβλαψεν ὁ δὲ βέβλαπται. ὥστε τὸ ἀδίκον τοῦτο ἄνισον ὃν ἰσάζειν πειράεται ὁ δικαστής· καὶ γὰρ ὅταν ὁ

Αὐτὸ εἶναι λοιπὸν τὸ ἓνα εἶδος τοῦ δικαίου.

4 Το ἄλλο εἶναι τὸ διορθωτικόν, αὐτὸ που προκύπτει στις μεταξύ των ἀνθρώπων σχέσεις, εἴτε αὐτές που ἀναπτύσσονται με τὴ θέλησή τους εἴτε αὐτές που ἀναπτύσσονται χωρὶς τὴ θέλησή τους. Αὐτὸ τὸ δίκαιο ἔχει διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸ προηγούμενο. Γιατὶ τὸ δίκαιο που διανέμει κοινὰ ἀγαθὰ εἶναι πάντοτε σύμφωνο με τὴν ἀναλογία για τὴν ὁποία μιλήσαμε⁶² γιατί ἀκόμη καὶ στην περίπτωση που ἡ διανομὴ γίνεται ἀπὸ κοινὰ χρηματικὰ ἀποθέματα, θα γίνεῖ ἀναλογικὰ πρὸς τὴ σχέση στην ὁποία βρίσκονται μεταξύ τους οἱ ἐπιμέρους (συν)εισφορές⁶³ καὶ τὸ ἀδικο που εἶναι ἀντίθετο σ' αὐτὸ τὸ εἶδος δικαίου εἶναι αὐτὸ που βιάζει τὴν ἀναλογία. Το δίκαιο ὁμῶς που σχετίζεται με τὶς σχέσεις που ἀναπτύσσονται μεταξύ τους οἱ ἀνθρώποι εἶναι, βέβαια, ἓνα εἶδος ἰσότητος—καὶ τὸ ἀντίστοιχο ἀδικο ἓνα εἶδος ἀνισότητος—, ὁμῶς δὲν ὀρίζεται σύμφωνα με ἐκεῖνο τὸ εἶδος ἀναλογίας, ἀλλὰ σύμφωνα με τὴν ἀριθμητικὴ ἀναλογία.⁶⁴ Πραγματικὰ, δὲν ὑπάρχει καμιά διαφορὰ ἀν ὁ καλὸς ξεγέλασε τὸν κακὸ ἢ ὁ κακὸς τὸν καλόν, οὔτε ἀν εἶναι καλὸς ἢ κακὸς ἀνθρώπος αὐτὸς που διέπραξε μοιχεία· ὁ νόμος κοιτάζει μόνον τὸν ακριβῆ χαρακτήρα τῆς βλάβης, καὶ ἀντιμετωπίζει τὰ δύο μέρη ὡς ἴσα· τὸ μόνον για τὸ ὁποῖο ἐνδιαφέρεται εἶναι ἀν ὁ ἓνας ἔχει διαπράξει ἀδικία καὶ ὁ ἄλλος ἔχει ὑποστεί ἀδικία, ἀν ὁ ἓνας ἐβλάφη καὶ ὁ ἄλλος ὑπέστη βλάβη. Καθῶς, ἐπομένως, αὐτὴ ἡ μορφή τῆς ἀδικίας εἶναι μιὰ καταστρατήγηση τῆς ἰσότητος, ὁ δικαστής προσπαθεῖ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἰσότητα.⁶⁵ Στην περίπτωση, πράγματι, που ἓνας δέχτη-

μὲν πληγῇ ὁ δὲ πατάζει, ἢ καὶ κτείνῃ ὁ δ' ἀποθάνῃ, διήρηται τὸ πάθος καὶ ἡ πράξις εἰς ἄνισα· ἀλλὰ πειράται τῇ ζημιά ἰσάζειν, ἀφαιρῶν τοῦ κέρδους. λέγεται γὰρ ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν ἐπὶ τοῖς τοιούτοις, κἂν εἰ μὴ τισιν οἰκεῖον ὄνομα εἴη, τὸ κέρδος, οἷον τῷ πατάξαντι, καὶ ἡ ζημία τῷ παθόντι· ἀλλ' ὅταν γε μετρηθῇ τὸ πάθος, καλεῖται τὸ μὲν ζημία τὸ δὲ κέρδος. ὥστε τοῦ μὲν πλείονος καὶ ἐλάττονος τὸ ἴσον μέσον, τὸ δὲ κέρδος καὶ ἡ ζημία τὸ μὲν πλεόν τὸ δ' ἐλάττον ἐναντίως, τὸ μὲν τοῦ ἀγαθοῦ πλεόν τοῦ κακοῦ δ' ἐλάττον κέρδος, τὸ δ' ἐναντίον ζημία· ὧν ἦν μέσον τὸ ἴσον, ὃ λέγομεν εἶναι δίκαιον· ὥστε τὸ ἐπανορθωτικὸν δίκαιον ἂν εἴη τὸ μέσον ζημίας καὶ κέρδους. διὸ καὶ ὅταν ἀμφισβητῶσιν, ἐπὶ τὸν δικαστὴν καταφεύγουσιν· τὸ δ' ἐπὶ τὸν δικαστὴν ἰέναι ἰέναι ἐστὶν ἐπὶ τὸ δίκαιον· ὁ γὰρ δικαστὴς βούλεται εἶναι οἷον δίκαιον ἔμφυχον· καὶ ζητοῦσι δικαστὴν μέσον, καὶ καλοῦσιν ἐνιοὶ μεσιδίους, ὡς ἐὰν τοῦ μέσου τύχῃσι,

κε ἓνα χτύπημα ἀπὸ κάποιου που τον χτύπησε, ἢ ἓνας σκοτώθηκε ἀπὸ κάποιον που τον σκότωσε, τὸ πάθημα καὶ ἡ πράξις ἔχουν «μοιρασθεῖ» ἄνισα· ὁ δικαστὴς λοιπὸν προσπαθεῖ νὰ εξισώσει τὴν κερδισμένη πλευρὰ μὲ τὴ χαμένη πλευρὰ, ἀφαιρώντας κάτι ἀπὸ τὸ κέρδος αὐτοῦ που ἔκανε τὴν ἀδίκην πράξιν.⁶⁶ Χρησιμοποιοῦνται, πράγματι, γενικὰ στὶς περιπτώσεις αὐτές α) ἡ λέξις «κέρδος» —ἐστὼ καὶ ἂν σε κάποιες περιπτώσεις ἡ λέξις αὐτὴ δὲν ταιριάζει, π.χ. γι' αὐτὸν που ἔδωσε τὰ χτυπήματα, καὶ β) ἡ λέξις «ζημία» γι' αὐτὸν που δέχτηκε τὰ χτυπήματα· ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅταν ἀποτιμηθεῖ⁶⁷ αὐτὸ που ἔπαθε τὸ θῦμα, στὴν ἓνα περίπτωση ὁ λόγος εἶναι γιὰ «ζημία» καὶ στὴν ἄλλη γιὰ «κέρδος».

Συμπέρασμα: Τὸ ἴσον εἶναι τὸ μέσον μεταξύ του περισσότερου καὶ του λιγότερου. Τὸ «κέρδος» καὶ ἡ «ζημία» εἶναι «περισσότερο» καὶ «λιγότερο» μὲ ἀντίθετο μεταξύ τους τρόπο: περισσότερο καλὸ καὶ λιγότερο κακό θὰ πει «κέρδος», τὸ ἀντίθετο εἶναι ἡ «ζημία»· τὸ μέσον ἀνάμεσά τους εἶναι, ὅπως εἶπαμε, τὸ ἴσον, αὐτὸ που λέμε ὅτι εἶναι τὸ δίκαιο. Κατὰ συνέπεια, τὸ ἐπανορθωτικὸ δίκαιο⁶⁸ θὰ εἶναι τὸ μέσον μεταξύ «ζημίας» καὶ «κέρδους».

Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος που, ὅταν ἐγείρονται ἀμφισβητήσεις, οἱ ἄνθρωποι καταφεύγουν στὸν δικαστὴ: «πηγαίνω στὸν δικαστὴ» θὰ πει «πηγαίνω στὸ δίκαιο»· γιὰτὶ ὁ δικαστὴς εἶναι, στὸ τέλος τέλος, κάτι σαν τὸ δίκαιο προσωποποιημένο· καὶ φάχνουν νὰ βρουν τὸν δικαστὴ σαν νὰ φάχνουν νὰ βρουν τὸν ἄνθρωπο που βρίσκεται στὸ μέσον —κάποιοι τους λένε καὶ μεσιδίους—,⁶⁹ πιστεῦο-

τοῦ δικαίου τευξόμενοι. μέσον ἄρα τι τὸ δίκαιον, εἴ-
περ καὶ ὁ δικαστής. ὁ δὲ δικαστής ἐπανισοῖ, καὶ ὡσ-
περ γραμμῆς εἰς ἄνισα τετμημένης, ᾧ τὸ μείζον
τμήμα τῆς ἡμισείας ὑπερέχει, τοῦτ' ἀφείλε καὶ τῷ ἐ-
λάττονι τμήματι προσέθηκεν. ὅταν δὲ δίχα διαιρεθῇ
τὸ ὅλον, τότε φασὶν ἔχειν τὸ αὐτοῦ ὅταν λάβωσι τὸ
ἴσον. τὸ δ' ἴσον μέσον ἐστὶ τῆς μείζονος καὶ ἐλάττο-
νος κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν. διὰ τοῦτο καὶ
ὀνομάζεται δίκαιον, ὅτι δίχα ἐστίν, ὡσπερ ἂν εἴ τις
εἴποι δίκαιον, καὶ ὁ δικαστής διχαστής. ἐπὶ γὰρ
δύο ἴσων ἀφαιρεθῇ ἀπὸ θατέρου, πρὸς θάτερον δὲ
προσθεθῇ, δυσὶ τούτοις ὑπερέχει θάτερον· εἰ γὰρ ἀ-
φηρέθη μὲν, μὴ προσετέθη δέ, ἐνὶ ἂν μόνον ὑπερεῖ-
χεν. τοῦ μέσου ἄρα ἐνὶ, καὶ τὸ μέσον, ἀφ' οὗ ἀφηρέ-
θη, ἐνὶ. τούτῳ ἄρα γνωριούμεν τί τε ἀφελεῖν δεῖ ἀπὸ
τοῦ πλεον ἔχοντος, καὶ τί προσθεῖναι τῷ ἔλαττον ἔ-
χοντι· ᾧ μὲν γὰρ τὸ μέσον ὑπερέχει, τοῦτο προσθεῖ-

ντας πῶς, ἀν πετύχουν τὸ μέσον, θα πετύχουν τὸ δί-
καιο. Εἶναι λοιπὸν τὸ δίκαιο, κατὰ κάποιον τρόπο, μέ-
σον, ἀφοῦ εἶναι μέσον καὶ ὁ δικαστής. Ὁ δικαστής απο-
καθιστά τὴν ἰσότητά· εἶναι σαν νὰ εἴχαμε μιὰ γραμμὴ
διαριεμένη σε δύο ἄνισα μέρη καὶ ὁ δικαστής νὰ παίρνει
τὸ κομμάτι κατὰ τὸ ὁποῖο τὸ μεγαλύτερο μέρος υπερέ-
χει ἀπὸ τὸ μισό, καὶ τὸ κομμάτι αὐτό νὰ τὸ προσθέτει
στο μικρότερο μέρος. Ὅταν ὁμως τὸ ὅλον διαιρεθῇ σε
δύο ἴσα μέρη, τότε οἱ ἄνθρωποι λένε ὅτι ἔχουν «τὸ δικό
τους κομμάτι», ὅταν δηλαδὴ ὁ καθένας ἔχει πάρει ἴσο
κομμάτι. Τὸ ἴσον εἶναι τὸ μέσον μεταξύ τῆς μεγαλύτε-
ρης καὶ τῆς μικρότερης γραμμῆς σύμφωνα με τὴν αριθ-
μητικὴ ἀναλογία. Αὐτός, ἄλλωστε, εἶναι καὶ ὁ λόγος
πὺ λέγεται δίκαιο, ἐπειδὴ εἶναι δίχα,⁷⁰ σαν νὰ ἔλεγε κα-
νεὶς δίκαιο, καὶ ὁ δικαστής διχαστής.⁷¹ Ἄν, πράγματι,
πάρουμε δύο ἴσες γραμμὲς καὶ, ἀφαιρώντας ἀπὸ τὴ μί-
α ἓνα κομμάτι, τὸ προσθέσουμε στὴν ἄλλη, τότε ἡ ἄλλη
αὐτὴ γραμμὴ γίνεται μεγαλύτερη κατὰ τὰ δύο αὐτὰ
κομμάτια. Γιατί ἀν ἀπλῶς ἀφαιρεθῇ ἀπὸ τὴν πρώτη,
δεν προσθεθῇ ὁμως στὴ δεύτερη, τότε ἡ δεύτερη θα εἶναι
μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν πρώτη μόνον κατὰ τὸ ἓνα αὐτὸ κομ-
μάτι. Ἀπὸ τὸ μέσο λοιπὸν εἶναι μεγαλύτερη κατὰ τὸ ἓ-
να αὐτὸ κομμάτι, καὶ τὸ μέσον ἔχει γίνεῖ μεγαλύτερο
κατὰ τὸ ἓνα αὐτὸ κομμάτι ἀπὸ τὴ γραμμὴ ἀπὸ τὴν ὁ-
ποία τὸ κομμάτι αὐτὸ ἀφαιρέθηκε. Ἔτσι θα ξέρουμε τι
πρέπει νὰ ἀφαιρέσουμε ἀπὸ αὐτὸ πὺ ἔγινε μεγαλύτερο
καὶ τι πρέπει νὰ προσθέσουμε σ' αὐτὸ πὺ ἔγινε μικρό-
τερο: σ' αὐτὸ πὺ ἔγινε μικρότερο πρέπει νὰ προσθέσου-
με αὐτὸ κατὰ τὸ ὁποῖο τὸ μέσον εἶναι μεγαλύτερο, καὶ

1132b

ναι δεῖ τῶ ἔλαττον ἔχοντι, ᾧ δ' ὑπερέχεται, ἀφελεῖν ἀπὸ τοῦ μεγίστου. ἴσαι αἱ ἐφ' ὧν αα ββ γγ ἀλλήλαις ἀπὸ τῆς αα ἀφηρησθῶ τὸ αε, καὶ προσκείσθῶ τῇ γγ τὸ ἐφ' ᾧ γδ, ὥστε ὅλη ἡ δγγ τῆς εα ὑπερέχει τῶ γδ καὶ τῶ γζ· τῆς ἄρα ββ τῶ γδ. [ἔστι δὲ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· ἀνηροῦντο γὰρ ἄν, εἰ μὴ ἐποίει τὸ ποιοῦν καὶ ὅσον καὶ οἶον, καὶ τὸ πάσχον ἔπασχε τοῦτο καὶ τοσοῦτον καὶ τοιοῦτον.] ἐλήλυθε δὲ τὰ ὀνόματα ταῦτα, ἢ τε ζημία καὶ τὸ κέρδος, ἐκ τῆς ἐκουσίου ἀλλαγῆς· τὸ μὲν γὰρ πλεόν ἔχειν ἢ τὰ αὐτοῦ κερδαίνειν λέγεται, τὸ δ' ἔλαττον τῶν ἐξ ἀρχῆς ζημιουῖσθαι, οἶον ἐν τῶ ὠνεῖσθαι καὶ πωλεῖν καὶ ἐν ὅσοις ἄλλοις ἄδειαν δέδωκεν ὁ νόμος· ὅταν δὲ μήτε πλεόν μήτ' ἔλαττον ἀλλ' αὐτὰ <τά> δι' αὐτῶν γένηται, τὰ αὐτῶν φασὶν ἔχειν καὶ οὔτε ζημιουῖσθαι οὔτε κερδαίνειν. ὥστε κέρδους τινὸς καὶ ζημίας μέσον τὸ δίκαιόν ἐστι τῶν παρὰ τὸ ἐκούσιον, τὸ ἴσον

απὸ αὐτοῦ που ἐγίνε μεγαλύτερο πρέπει νὰ ἀφαιρέσουμε αὐτὸ κατὰ τὸ ὁποῖο εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ μέσον. Ἀς πάρουμε τὶς γραμμὲς αα ββ γγ ἴσες μεταξύ τους. Ἀπὸ τῆς γραμμῆς αα ας ἀφαιρέσουμε τὸ κομμάτι αε, καὶ ας τὸ προσθέσουμε στὴ γραμμὴ γγ ὡς γδ, ἔτσι ὥστε ολόκληρὴ ἡ γραμμὴ δγγ νὰ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τῆς γραμμῆς εα κατὰ τὰ κομμάτια γδ καὶ γζ· ἄρα θὰ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τῆς γραμμῆς ββ κατὰ τὸ κομμάτι γδ.⁷² Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὶς ἄλλες⁷³ τέχνες: αὐτές θὰ εξαφανίζονταν, ἀν αὐτὸ που κάνει τὸ ενεργοῦν στοιχεῖο σε ὀρισμένη ποσότητα καὶ με ὀρισμένο τρόπο, δὲν προσλαμβάνεται στὴν ἀντίστοιχη ποσότητα καὶ με τὸν ἀντίστοιχο τρόπο ἀπὸ τὸ πάσχον στοιχεῖο.⁷⁴ Οἱ δύο αὐτές λέξεις, «ζημία» καὶ «κέρδος», ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στὶς συναλλαγές τῶν ἀνθρώπων που γίνονται με τὴ θέλησή τους: «κερδίζω» θὰ πει «ἔχω πιο πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ που εἶχα», καὶ «ζημιώνω» θὰ πει «ἔχω λιγότερα ἀπὸ αὐτὰ που εἶχα ἀρχικά». Ἐτσι, π.χ., συμβαίνει στὶς ἀγορές καὶ στὶς πωλήσεις, καὶ γενικά σε ὅλες τὶς περιπτώσεις που ὁ νόμος δίνει στὸν κόσμον τὸ ελεύθερο νὰ κανονίζουν μόνοι τους τοὺς ὅρους τῶν συναλλαγῶν τους. Ὅταν ὅμως δὲν ἔχουν οὔτε περισσότερα οὔτε λιγότερα, ἀλλὰ αὐτὰ ακριβῶς που εἶχαν ἐξαρχῆς, τότε λένε ὅτι «ἔχουν τὰ δικά τους» καὶ ὅτι οὔτε ζημιώνουν οὔτε κερδίζουν. Τὸ δίκαιο, ἐπομένως, εἶναι τὸ μέσον ἀνάμεσα σ' αὐτὰ που μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀνομάσει «κέρδος» καὶ «ζημία», καὶ μάλιστα στὶς σχέσεις που ἀναπτύσσονται μεταξύ τῶν ἀνθρώπων χωρὶς τὴ θέλησή τους⁷⁵ που πάει νὰ πει ὅτι αὐτὸ που ἔχει κανεὶς μετὰ ἀπὸ τὴ σχέση/συναλλαγὴ εἶναι ἴσο με

ἔχειν καὶ πρότερον καὶ ὕστερον.

Δοκεῖ δὲ τισι καὶ τὸ ἀντιπεπονθὸς εἶναι ἀπλῶς δίκαιον, ὥσπερ οἱ Πυθαγόρειοι ἔφασαν· ὠρίζοντο γὰρ ἀπλῶς τὸ δίκαιον τὸ ἀντιπεπονθὸς ἄλλω. τὸ δ' ἀντιπεπονθὸς οὐκ ἐφαρμόττει οὔτ' ἐπὶ τὸ νευητικὸν δίκαιον οὔτ' ἐπὶ τὸ διορθωτικόν - καίτοι βούλονται γε τοῦτο λέγειν καὶ τὸ Ῥαδαμάνθυος δίκαιον·

εἴ κε πάθοι τά τ' ἔρεξε, δίκη κ' ἰθείᾳ γένοιτο -
πολλαχοῦ γὰρ διαφωνεῖ· οἷον εἰ ἀρχὴν ἔχων ἐπάταξεν, οὐ δεῖ ἀντιπληγῆναι, καὶ εἰ ἄρχοντα ἐπάταξεν, οὐ πληγῆναι μόνον δεῖ ἀλλὰ καὶ κολασθῆναι. ἔτι τὸ ἐκούσιον καὶ τὸ ἀκούσιον διαφέρει πολύ. ἀλλ' ἐν μὲν ταῖς κοινωνίαις ταῖς ἀλλακτικαῖς συνέχει τὸ τοιοῦτον δίκαιον, τὸ ἀντιπεπονθὸς κατ' ἀναλογίαν καὶ μὴ κατ' ἰσότητα. τῶ ἀντιποιεῖν γὰρ ἀνάλογον συμμένει ἢ πό-
1133a λις. ἢ γὰρ τὸ κακῶς ζητοῦσιν· εἰ δὲ μὴ, δουλεία δοκεῖ εἶναι [εἰ μὴ ἀντιποιήσει] ἢ τὸ εὖ· εἰ δὲ μὴ, μετά-

αυτό που είχε πριν από αυτήν.

5 Κάποιοι είναι της γνώμης ότι δίκαιο είναι, γενικά και απόλυτα, η αμοιβαιότητα.⁷⁶ Αυτό υποστήριζαν οι Πυθαγόρειοι. Πραγματικά, οι Πυθαγόρειοι ὀρίζαν το δίκαιο, απόλυτα και κατηγορηματικά, έτσι: «Δίκαιο είναι να πάθει κανείς αυτό που έκανε σε κάποιον άλλον». Η αμοιβαιότητα όμως δεν ταιριάζει ούτε με το διανεμητικό ούτε με το επανορθωτικό δίκαιο⁷⁷ (και όμως ο κόσμος νομίζει ότι αυτό το νόημα είχε η δικαιοσύνη του Ραδάμανθη:⁷⁸

Να πάθει ό,τι έκανε, νά η σωστή δικαιοσύνη).⁷⁹

Σε πολλά, πράγματι, σημεία διαπιστώνονται διαφορές μεταξύ τους. Αν, επιπαραδείγματι, ένας αξιωματούχος χτύπησε κάποιον, δεν πρέπει να δεχτεί και αυτός σε ανταπόδοση το ίδιο χτύπημα· αν όμως κάποιος χτύπησε αξιωματούχο, όχι μόνο πρέπει να δεχτεί το ίδιο χτύπημα, αλλά, επιπλέον, πρέπει και να τιμωρηθεί. Επίσης υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα σε μια εκούσια και σε μια ακούσια πράξη. Στις επαγγελματικές όμως σχέσεις των ανθρώπων αυτή η μορφή δικαιοσύνης λειτουργεί πράγματι συνεκτικά,⁸⁰ -αμοιβαιότητα, πάντως, σύμφωνη με την αναλογία και όχι στη βάση μιας αυστηρά τυπικής ισότητας. Γιατί αυτό που κάνει την πόλη να εξακολουθεί να υπάρχει είναι η αναλογική ανταπόδοση.⁸¹ Γιατί οι άνθρωποι κοιτάζουν να πληρώσουν ή το κακό με κακό (και αν δεν μπορούν⁸² να το κάνουν, αισθάνονται ότι βρίσκονται σε κατάσταση δουλείας)⁸³ ή το καλό με καλό (και αν δεν μπορούν να το κάνουν, δεν υπάρ-

δοσις οὐ γίνεται, τῇ μεταδόσει δὲ συμμένουσιν. διὸ καὶ Χαρίτων ἱερὸν ἐμποδῶν ποιοῦνται, ἔν' ἀνταπόδοσις ἧ' τοῦτο γὰρ ἴδιον χάριτος· ἀνθυπηρητῆσαι γὰρ δεῖ τῷ χαρισαμένῳ, καὶ πάλιν αὐτὸν ἄρξαι χαριζόμενον. ποιεῖ δὲ τὴν ἀντίδοσιν τὴν κατ' ἀναλογίαν ἢ κατὰ διάμετρον σύζευξις. οἰκοδόμος ἐφ' ὧ α, σκυτοτόμος ἐφ' ὧ β, οἰκία ἐφ' ὧ γ, ὑπόδημα ἐφ' ὧ δ. δεῖ οὖν λαμβάνειν τὸν οἰκοδόμον παρὰ τοῦ σκυτοτόμου τὸ ἐκείνου ἔργον, καὶ αὐτὸν ἐκείνῳ μεταδιδόναι τὸ αὐτοῦ. ἐάν οὖν πρῶτον ἧ' τὸ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἴσον, εἴτα τὸ ἀντιπεπονθὸς γένηται, ἔσται τὸ λεγόμενον. εἰ δὲ μὴ, οὐκ ἴσον, οὐδὲ συμμένει· οὐθὲν γὰρ κωλύει κρεῖττον εἶναι τὸ θατέρου ἔργον ἢ τὸ θατέρου· δεῖ οὖν ταῦτα ἰσασθῆναι. ἔστι δὲ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· ἀνηροῦντο γὰρ ἄν, εἰ μὴ <δ> ἐποίει τὸ ποιῶν καὶ ὅσον καὶ οἶον, καὶ τὸ πάσχον ἔπασχε τοῦτο καὶ τοσοῦτον καὶ τοιοῦτον. οὐ γὰρ ἐκ δύο ἰατρῶν γίνεται κοινωνία, ἀλλ' ἐξ ἰατροῦ

χουν πια συναλλαγές, και στην πραγματικότητα αυτό που δένει τον έναν με τον άλλον είναι οι συναλλαγές). Αυτός είναι και ο λόγος που χτίζουν ἱερὸ των Χαρίτων σε μέρος περαστικό και πολυσύχναστο, ὡστε να έχει ο καθένας στο μυαλό του την ανταπόδοση· γιατί αυτό είναι το γνώρισμα της χάρης: να αντιπροσφέρει κανείς υπηρεσίες σ' αὐτὸν που του ἔκανε μια χάρη, και την επόμενη φορά να κάνει αὐτός με τη σειρά του την αρχή μιας καινούργιας χάρης.

Ἡ αναλογική ανταπόδοση πετυχαίνεται με τη διαγωνία σύζευξη. Ἀς υποθέσουμε ὅτι το α είναι ἕνας οἰκοδόμος, το β ἕνας τσαγκάρης, το γ ἕνα σπίτι, το δ ἕνα παπούτσι.⁸⁴ Ο οἰκοδόμος λοιπὸν πρέπει να πάρει ἀπὸ τον τσαγκάρη το προϊόν ἐκείνου, και ο ἴδιος να δώσει σ' ἐκείνον σε ανταπόδοση το δικό του προϊόν. Ἀν λοιπὸν πρῶτα καθορισθεῖ ἡ αναλογική ἰσότητα των προϊόντων και ὕστερα γίνει ἡ αμοιβαία ανταλλαγή των προϊόντων, θα υπάρξει το ἀποτέλεσμα που εἶπαμε. Ἀν ὄχι, δεν θα υπάρχει ἰσότητα στη συναλλαγή, και ἡ σχέση δεν θα κρατήσει τίποτε, πράγματι, δεν ἐμποδίζει το προϊόν του ενός να είναι μεγαλύτερης ἀξίας ἀπὸ το προϊόν του άλλου· ἀνάγκη λοιπὸν τα προϊόντα να γίνουν ἴσα. [Το ἴδιο ἰσχύει και στις ἄλλες τέχνες· πραγματικά, αὐτές θα ἐξαφανίζονταν, αν αὐτό που κάνει το ενεργοῦν στοιχεῖο σε ορισμένη ποσότητα και με ορισμένη ποιότητα, δεν προσλαμβάνεται στην ἀντίστοιχη ποσότητα και με την ἀντίστοιχη ποιότητα ἀπὸ το πάσχον στοιχεῖο.]⁸⁵ Γιατί δεν είναι δυνατό να γίνει ανταλλακτική συναλλαγή ἀνάμεσα σε δύο γιατρούς, ἀλλὰ ἀνάμεσα σε ἕναν γιατρό

καὶ γεωργοῦ, καὶ ὅλως ἐτέρων καὶ οὐκ ἴσων· ἀλλὰ τούτους δεῖ ἰσασθῆναι. διὸ πάντα συμβλητὰ δεῖ πως εἶναι, ὧν ἐστὶν ἀλλαγὴ. ἐφ' ὃ τὸ νόμισμα' ἐλήλυθε, καὶ γίνεται πως μέσον· πάντα γὰρ μετρεῖ, ὥστε καὶ τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὴν ἔλλειψιν, πόσα ἄττα δὴ ὑποδήματ' ἴσον οἰκίαν ἢ τροφήν. δεῖ τοίνυν ὅπερ οἰκοδόμος πρὸς σκυτοτόμον, τοσαυτὰ ὑποδήματα πρὸς οἰκίαν [ἢ τροφήν]. εἰ γὰρ μὴ τοῦτο, οὐκ ἔσται ἀλλαγὴ οὐδὲ κοινωνία. τοῦτο δ', εἰ μὴ ἴσα εἶη πως, οὐκ ἔσται. δεῖ ἄρα ἐνὶ τινὶ πάντα μετρεῖσθαι, ὥσπερ ἐλέχθη πρότερον. τοῦτο δ' ἐστὶ τῇ μὲν ἀληθείᾳ ἡ χρεία, ἢ πάντα συνέχει· εἰ γὰρ μὴθὲν δέοιντο ἢ μὴ ὁμοίως, ἢ οὐκ ἔσται ἀλλαγὴ ἢ οὐχ ἡ αὐτὴ· οἷον δ' ὑπάλλαγμα τῆς χρείας τὸ νόμισμα γέγονε κατὰ συνθήκην· καὶ διὰ τοῦτο τοῦνομα ἔχει νόμισμα, ὅτι οὐ φύσει ἀλλὰ νόμῳ ἐστὶ, καὶ ἐφ' ἡμῖν μεταβαλεῖν καὶ ποιῆσαι ἄχρηστον.

και σε έναν γεωργό, και γενικά ανάμεσα σε διαφορετικούς και όχι ίσους ανθρώπους —αυτοί όμως πρέπει να γίνουν ίσοι.⁸⁶ Γιαυτό και όλα τα πράγματα που ανταλλάσσονται πρέπει να μπορούν να συγκρίνονται κατά κάποιον τρόπο μεταξύ τους. Αυτός είναι ο λόγος που έκανε την εμφάνισή του το νόμισμα, και αυτό γίνεται κατά κάποιον τρόπο ένας ενδιάμεσος όρος· μετράει, πράγματι, τα πάντα, επομένως και την υπεροχή και την έλλειψη —πόσα, ας πούμε, παπούτσια έχουν ίση αξία με ένα σπίτι ή με μια συγκεκριμένη ποσότητα τροφίμων. Ο αριθμός λοιπόν των παπουτσιών που θα ανταλλάγουν με ένα σπίτι [ή με μια συγκεκριμένη ποσότητα τροφίμων] πρέπει να είναι όσος είναι και ο λόγος του οικοδόμου προς τον τσαγκάρη. Γιατί αν δεν είναι έτσι, δεν θα υπάρξει ούτε ανταλλαγή ούτε δοσοληψία. Αυτό, πάλι, δεν θα είναι δυνατό,⁸⁷ αν τα προϊόντα δεν θα είναι κατά κάποιον τρόπο ίσα. Ανάγκη λοιπόν όλα να μετριούνται με μια ενιαία μονάδα-μέτρο, όπως το είπαμε πριν από λίγο.⁸⁸ Η ενιαία αυτή μονάδα-μέτρο είναι στην πραγματικότητα η ανάγκη,⁸⁹ η οποία συνέχει τα πάντα· γιατί αν οι άνθρωποι δεν είχαν καμιά απολύτως ανάγκη,⁹⁰ ή αν οι ανάγκες τους δεν ήταν ίδιες, τότε ή δεν θα υπήρχε καμιά συναλλαγή ή δεν θα ήταν ίδια⁹¹ —σαν ένα είδος ανταλλάξιμου αντιπροσώπου της ανάγκης δημιουργήθηκε με κοινή συμφωνία το νόμισμα· και είναι αυτός ο λόγος που λέγεται με αυτή τη λέξη, γιατί χρωστάει την ύπαρξή του όχι στη φύση, αλλά στον νόμο,⁹² και εξαρτάται από μας να το μεταβάλουμε ή να το αχρηστέψουμε.⁹³

1133b Ἔσται δὴ ἀντιπεπονθός, ὅταν ἰσασθῆ, ὥστε ὅπερ γεωργός πρὸς σκυτοτόμον, τὸ ἔργον τὸ τοῦ σκυτοτόμου πρὸς τὸ τοῦ γεωργοῦ. εἰς σχῆμα δ' ἀναλογίας οὐ δεῖ ἄγειν, ὅταν ἀλλάζωνται (εἰ δὲ μὴ, ἀμφοτέρας ἔξει τὰς ὑπεροχὰς τὸ ἕτερον ἄκρον), ἀλλ' ὅταν ἔχωσι τὰ αὐτῶν. οὕτως ἴσοι καὶ κοινωνοί, ὅτι αὕτη ἡ ἰσότης δύναται ἐπ' αὐτῶν γίνεσθαι. γεωργός α, τροφή γ, σκυτοτόμος β, τὸ ἔργον αὐτοῦ τὸ ἰσασμένον δ. εἰ δ' οὕτω μὴ ἦν ἀντιπεπονθέναι, οὐκ ἂν ἦν κοινωνία. ὅτι δ' ἡ χρεῖα συνέχει ὥσπερ ἓν τι ὄν, δηλοῖ ὅτι ὅταν μὴ ἓν χρεῖα ὦσιν ἀλλήλων, ἢ ἀμφοτέροι ἢ ἄτερος, οὐκ ἀλλάττονται, ὥσπερ ὅταν οὐ ἔχει αὐτὸς δέηταί τις, οἶον οἴνου, διδόντες σίτου ἐξαγωγὴν. δεῖ ἄρα τοῦτο ἰσασθῆναι. ὑπὲρ δὲ τῆς μελλούσης ἀλλαγῆς, εἰ νῦν μηδὲν δεῖται, ὅτι ἔσται ἂν δεηθῆ, τὸ

Ἀμοιβαιότητα⁹⁴ θα υπάρξει, ὅταν θα ἔχει υπάρξει ἐξίωση των προϊόντων, ἔτσι ὥστε ο λόγος του γεωργοῦ πρὸς τον τσαγκάρη να εἶναι ὅ,τι ο λόγος του προϊόντος του τσαγκάρη πρὸς το προϊόν του γεωργοῦ. Στο σχῆμα ὅμως της ἀναλογίας δεν πρέπει να φτάσουν, ἀφοῦ πρώτα θα ἔχουν κάνει την ἀνταλλαγὴ (ἀλλιώως το ἓνα ἀπὸ τα δύο ἄκρα θα ἔχει και τις δύο ὑπεροχές),⁹⁵ ἀλλὰ ὅταν ο καθένας τους ἔχει ἀκόμη τα δικὰ του προϊόντα. Με αὐτὸν τον τρόπο οἱ δύο πλευρές εἶναι ἴσες και μποροῦν να κάνουν συναλλαγές, ἀκριβῶς γιατί ἡ ἰσότητα αὐτὴ μπορεῖ να πραγματοποιηθεῖ στην περίπτωσή τους. Ἀς πούμε ὅτι α εἶναι ο γεωργός, γ τα τρόφιμα, β ο σκυτοτόμος, δ το προϊόν του ὕστερα ἀπὸ την ἐξίσωσή του πρὸς τα τρόφιμα: ἀν θα ἦταν ἀδύνατο να γίνει ἡ ἀμοιβαία ἀνταλλαγὴ με αὐτὸν τον τρόπο, καμιά συναλλαγὴ δεν θα μπορούσε να υπάρξει μεταξύ των δύο πλευρῶν. Ὅτι, τώρα, ἡ ἀνάγκη σαν ἓνα εἶδος ἐνιαίας μονάδας-μέτρου συνέχει τα πάντα, γίνεται φανερό ἀπὸ το ὅτι, ὅταν οἱ δύο πλευρές δεν χρειάζονται ἡ μια την ἄλλη, ὅταν δηλαδή καμιά ἀπὸ τις δύο δεν χρειάζεται την ἄλλη ἢ ὅταν μία ἀπὸ αὐτές δεν χρειάζεται την ἄλλη, δεν κάνουν μεταξύ τους ἀνταλλαγές, κάτι ὅμως που το κάνουν ὅταν ἓνας ἔχει κάτι που το χρειάζεται κάποιος ἄλλος, π.χ. κρασί, δίνοντας σε ἀνταλλαγὴ σιτάρι για ἐξαγωγή. Ἐδῶ λοιπὸν πρέπει να γίνει ἐξίσωση.

Ὅσο για τις μελλοντικές ἀνταλλαγές, το νόμισμα εἶναι για μας ἓνα εἶδος ἐγγύησης ὅτι ἡ ἀνταλλαγὴ θα μπορεῖ πάντοτε να γίνεται, ἀν ὑπάρχει ἀνάγκη, ἔστω και ἀν τώρα δεν ἔχουμε ἀνάγκη κανενὸς πράγματος. Γιατί ὁ-

νόμισμα οἶον ἐγγυητής ἐσθ' ἡμῖν· δεῖ γὰρ τοῦτο φέροντι εἶναι λαβεῖν. πάσχει μὲν οὖν καὶ τοῦτο τὸ αὐτό· οὐ γὰρ αἰεὶ ἴσον δύναται· ὅμως δὲ βούλεται μένειν μᾶλλον. διὸ δεῖ πάντα τετιμησθαι· οὕτω γὰρ αἰεὶ ἔσται ἀλλαγὴ, εἰ δὲ τοῦτο, κοινωνία. τὸ δὴ νόμισμα ὥσπερ μέτρον σύμμετρα ποιῆσαν ἰσάζει· οὔτε γὰρ ἂν μὴ οὐσης ἀλλαγῆς κοινωνία ἦν, οὔτ' ἀλλαγὴ ἰσότητος μὴ οὐσης, οὔτ' ἰσότης μὴ οὐσης συμμετρίας. τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον τὰ τοσοῦτον διαφέρειντα σύμμετρα γενέσθαι, πρὸς δὲ τὴν χρεῖαν ἐνδέχεται ἰκανῶς. ἐν δὴ τι δεῖ εἶναι, τοῦτο δ' ἐξ ὑποθέσεως· διὸ νόμισμα καλεῖται· τοῦτο γὰρ πάντα ποιεῖ σύμμετρα· μετρεῖται γὰρ πάντα νομίσματι. οἰκία α, μναῖ δέκα β, κλίνη γ. τὸ α τοῦ β ἥμισυ, εἰ πέντε μνῶν ἀξία ἡ οἰκία, ἢ ἴσον· ἢ δὲ κλίνη δέκατον μέρος, τὸ γ τοῦ β· δῆλον τοίνυν πόσαι κλῖναι ἴσον οἰκία, ὅτι πέντε. ὅτι δ' οὕτως ἡ ἀλλαγὴ ἦν πρὶν τὸ νόμισμα εἶ-

ταν ἓνας δίνει νόμισμα, πρέπει να μπορεί να πάρει αυτό που του χρειάζεται. Συμβαίνει όμως και στο νόμισμα ὅ,τι και στα άλλα αγαθά: δεν έχει πάντοτε την ίδια αξία· παρ' ὅλα αυτά έχει σε μεγαλύτερο βαθμὸ την ιδιότητα να παραμένει σταθερό. Αυτὸς εἶναι ο λόγος που ὅλα τα αγαθά πρέπει να ἔχουν μια ορισμένη τιμὴ· γιατί τότε θα υπάρχει πάντοτε ανταλλαγὴ, και αν θα υπάρχει ανταλλαγὴ, θα υπάρχουν και σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Το νόμισμα λοιπὸν ως μέτρο αξίας, ἔχοντας κάνει ὅλα τα αγαθά σύμμετρα,⁹⁶ τα εξισώνει· γιατί αν δεν υπήρχε ανταλλαγὴ, δεν θα υπήρχαν σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων· οὔτε ανταλλαγὴ θα υπήρχε, αν δεν υπήρχε ἰσότητα· οὔτε ἰσότητα, αν ὅλα τα αγαθά δεν μπορούσαν να μετρηθῶν με ἓνα κοινὸ μέτρο. Στην πραγματικότητα, βέβαια, εἶναι ἀδύνατο τόσο διαφορετικὰ μεταξὺ τους πράγματα να μετρηθῶν με ἓνα κοινὸ μέτρο, για τους πρακτικὸς ὅμως σκοποὺς που σχετίζονται με την ἀνάγκη μπορεί αυτό να πραγματοποιηθεῖ σε ικανοποιητικὸ βαθμὸ. Πρέπει λοιπὸν να υπάρχει ἓνα εἶδος ἐνιαίας μονάδας-μέτρου, και με κοινὴ συμφωνία· αὐτὸς εἶναι και ο λόγος που λέγεται νόμισμα·⁹⁷ αὐτό, πράγματι, κάνει ὅλα τα πράγματα σύμμετρα, αφού ὅλα τα πράγματα μετριούνται με το νόμισμα. Ἄς πούμε ὅτι το α εἶναι ἓνα σπίτι, το β δέκα μνες, το γ ἓνα κρεβάτι, το α εἶναι το μισὸ του β, αν η αξία του σπιτιοῦ εἶναι πέντε μνες, δηλαδή ἴσο με πέντε μνες, το κρεβάτι γ εἶναι το ἓνα δέκατο του β· εἶναι, τότε, φανερό πόσα κρεβάτια εἶναι ἴσα με το σπίτι: πέντε.⁹⁸ Ὅτι η ανταλλαγὴ γινόταν ἔτσι προτοῦ να υπάρξει το νόμισμα, εἶναι φανερό· γιατί

ναι, δήλον· διαφέρει γὰρ οὐδὲν ἢ κλῖναι πέντε ἀντί οἰκίας, ἢ ὄσου αἰ πέντε κλῖναι.

1134a Τί μὲν οὖν τὸ ἀδίκον καὶ τί τὸ δίκαιόν ἐστιν, εἴρη-
ται. διωρισμένων δὲ τούτων δήλον ὅτι ἡ δικαιοπρα-
γία μέσον ἐστὶ τοῦ ἀδικεῖν καὶ ἀδικεῖσθαι· τὸ μὲν
γὰρ πλεον ἔχειν τὸ δ' ἔλαττον ἐστίν. ἡ δὲ δικαιοσύνη
μεσότης τίς ἐστίν, οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ταῖς ἄλ-
λαις ἀρεταῖς, ἀλλ' ὅτι μέσου ἐστίν· ἡ δ' ἀδικία τῶν
ἄκρων. καὶ ἡ μὲν δικαιοσύνη ἐστὶ καθ' ἣν ὁ δίκαιος
λέγεται πρακτικὸς κατὰ προαίρεσιν τοῦ δικαίου, καὶ
διανεμητικὸς καὶ αὐτῷ πρὸς ἄλλον καὶ ἑτέρῳ πρὸς
ἕτερον οὐχ οὕτως ὥστε τοῦ μὲν αἰρετοῦ πλεον αὐτῷ
ἔλαττον δὲ τῷ πλησίον, τοῦ βλαβεροῦ δ' ἀνάπαλιν,
ἀλλὰ τοῦ ἴσου τοῦ κατ' ἀναλογίαν, ὁμοίως δὲ καὶ
ἄλλῳ πρὸς ἄλλον. ἡ δ' ἀδικία τὸναντίον τοῦ ἀδί-
κου. τοῦτο δ' ἐστὶν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις τοῦ ὠφε-
λίμου ἢ βλαβεροῦ παρὰ τὸ ἀνάλογον. διὸ ὑπερβολὴ
καὶ ἔλλειψις ἡ ἀδικία, ὅτι ὑπερβολῆς καὶ ἔλλειψεως
ἐστίν, ἐφ' αὐτοῦ μὲν ὑπερβολῆς μὲν τοῦ ἀπλῶς ὠφε-

δεν υπάρχει καμία διαφορά, αν δώσουμε πέντε κρεβάτια για ένα σπίτι ἢ την τιμὴ των πέντε κρεβατιῶν.

Εἶπαμε λοιπὸν τι εἶναι τὸ ἀδίκον καὶ τι τὸ δίκαιον. Τῶ-
ρα που ἔχουμε δώσει τὸν ὀρισμὸ τους εἶναι πια φανερό
ὅτι ἡ δικαιοπραγία εἶναι τὸ μέσον ἀνάμεσα στο να ἀδι-
κούμε καὶ στο να ἀδικούμεσθε· γιατί «ἀδικούμε» θα
πει: ἔχουμε περισσότερα ἀπὸ αὐτὸ που μας ἀνήκει, καὶ
«ἀδικούμεσθε» θα πει: ἔχουμε λιγότερα ἀπὸ αὐτὸ που
μας ἀνήκει. Ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἓνα εἶδος μεσότητος, ὅ-
χι πάντως με τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως στις ἄλλες ἀρετές,
ἀλλὰ με τὸ νόημα ὅτι ἐπιδιώκει καὶ πραγματοποιεῖ τὸ
ἴσον, ἐνῶ ἡ ἀδικία ἔχει σχέση με τὰ δύο ἄκρα.⁹⁹ Ἔτσι ἡ
δικαιοσύνη εἶναι ἡ κατάσταση που μας ἐπιτρέπει να λέ-
με για τὸν δίκαιον ὅτι εἶναι ὁ ἄνθρωπος που πράττει, κα-
τὰ δική του ἐπιλογή καὶ προτίμηση, τὸ δίκαιον, καὶ που
κάνει τὴ διανομὴ διαφόρων πραγμάτων, εἴτε μεταξὺ
τοῦ ἴδιου τοῦ εαυτοῦ τοῦ καὶ κάποιου ἄλλου προσώπου
εἴτε μεταξὺ δύο ἄλλων προσώπων, ὅχι ἔτσι ὥστε ἀπὸ τὸ
ἐπιθυμητὸ να δίνει μεγαλύτερο μέρος στον εαυτό του καὶ
μικρότερον στον ἄλλον (καὶ ἀπὸ τὸ βλαβερό με τὸν ἀντί-
θετο τρόπο), ἀλλὰ ἔτσι ὥστε να δίνει στον εαυτό του καὶ
στον ἄλλον αὐτὸ που εἶναι ἴσο κατὰ τὴν ἀναλογία —το
ἴδιο καὶ στην περίπτωση διανομῆς μεταξὺ δύο ἄλλων
προσώπων.¹⁰⁰ Ἡ ἀδικία, ἀντίθετα, ἔχει τὴν τάση να
πράττει τὸ ἀδίκον, καὶ αὐτὸ, πάλι, εἶναι ὑπερβολὴ ἢ ἐλ-
λειψη ἐνσχέσει πρὸς τὸ ὠφέλιμον ἢ τὸ βλαβερό με παρα-
βίαση τῆς ἀναλογίας. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ ἀδικία εἶναι
ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψη, γιατί ἀπὸ αὐτὴν ξεκινάει ἡ υπερ-
βολὴ καὶ ἡ ἔλλειψη: ἐνσχέσει με τὸν εαυτό του¹⁰¹ υπερ-

λίμου, ἐλλείψεως δὲ τοῦ βλαβεροῦ· ἐπὶ δὲ τῶν ἄλλων τὸ μὲν ὅλον ὁμοίως, τὸ δὲ παρὰ τὸ ἀνάλογον, ὀποτέρως ἔτυχεν. τοῦ δὲ ἀδικήματος τὸ μὲν ἔλαττον ἀδικεῖσθαι ἔστι, τὸ δὲ μείζον τὸ ἀδικεῖν. περὶ μὲν οὖν δικαιοσύνης καὶ ἀδικίας, τίς ἐκατέρας ἔστιν ἡ φύσις, εἰρήσθω τοῦτον τὸν τρόπον, ὁμοίως δὲ καὶ περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καθόλου.

6 Ἐπεὶ δ' ἔστιν ἀδικοῦντα μήπω ἄδικον εἶναι, ὁ ποῖα ἀδικήματα ἀδικῶν ἤδη ἄδικός ἐστιν ἐκάστην ἀδικίαν, οἷον κλέπτῃς ἢ μοιχός ἢ ληστής; ἢ οὕτω μὲν οὐδὲν διοίσει; καὶ γὰρ ἂν συγγένοιτο γυναικὶ εἰδώς τὸ ἦ, ἀλλ' οὐ διὰ προαιρέσεως ἀρχὴν ἀλλὰ διὰ πάθος. ἀδικεῖ μὲν οὖν, ἄδικος δ' οὐκ ἔστιν, οἷον οὐ κλέπτῃς, ἔκλεψε δέ, οὐδὲ μοιχός, ἐμοίχευσε δέ· ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων. πῶς μὲν οὖν ἔχει τὸ ἀντιπεπονθὸς πρὸς τὸ δίκαιον, εἴρηται πρότερον· δεῖ δὲ μὴ λαυθάνειν ὅτι τὸ ζητούμενόν ἐστι καὶ τὸ ἀ-

βολή σε ὅ,τι εἶναι ολοκάθαρα ωφέλιμο καὶ ἐλλειψη σε ὅ,τι εἶναι βλαβερό, ἐνῶ ἐνσχέσει με τοὺς ἄλλους¹⁰² γίνε-ται γενικὰ τὸ ἴδιο ὅπως στὴν προηγούμενη περίπτωση, μόνο που ἡ παραβίαση τῆς ἀναλογίας μπορεῖ νὰ γίνε-ται σε βάρος τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης πλευρᾶς—ὅπως τύχει. Ὅ-σο, τώρα, γιὰ τὴν ἀδίκη πράξη: ἀν ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν ἔ-χει κανεῖς τὸ μικρότερο μέρος, θὰ πει ὅτι ἀδικεῖται, ἐνῶ ἀν ἔχει τὸ μεγαλύτερο μέρος, θὰ πει ὅτι ἀδικεῖ.

Ἀς ἀρκεσθούμε λοιπὸν σε αὐτὰ γιὰ τὴ φύση τῆς δικαιο-σύνης καὶ τῆς ἀδικίας, ὅπως καὶ γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἀ-δικο γενικῶς.

6 Δεδομένου ὁμῶς ὅτι εἶναι δυνατὸ ἓνας που ἔκανε μὴ ἀδίκη πράξη νὰ μὴ εἶναι κιόλας ἀδικος, ποιες ἀρα-γε ἀδικες πράξεις πρέπει νὰ κάνει κανεῖς γιὰ νὰ εἶναι ἀ-δικος στὶς ἐπιμέρους μορφές ἀδικίας—γιὰ νὰ εἶναι, π. χ., κλέφτης, μοιχός ἢ ληστής; Σίγουρα δὲν εἶναι ἡ διάπρα-ξη τῆς τάδε ἢ τῆς τάδε πράξης που θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ κάνουμε τὴ διάκριση.¹⁰³ Πραγματικὰ, θὰ μπορούσε κα-νεῖς νὰ συνευρεθεῖ μὴ μὴ γυναικίκα ξέροντας πολὺ καλά μὴ ποῖαν, ἡ ἀρχὴ ὁμῶς τῆς πράξης του θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὄχι μὴ δική του—ὕστερα ἀπὸ σκέψη—ἐπιλογή καὶ ἀπόφαση, ἀλλὰ τὸ πάθος του. Στὴν περίπτωση αὐτὴ κάνει, πράγματι, μὴ ἀδίκη πράξη, ἀδικος ὁμῶς δὲν εἶ-ναι. Π.χ. δὲν εἶναι κανεῖς κλέφτης παρόλο ὅτι ἔκλεψε, οὐτε εἶναι μοιχός, παρόλο ὅτι διέπραξε μοιχεῖα—ἐτσι καὶ στὶς ἄλλες περιπτώσεις.¹⁰⁴

Μιλήσαμε πιο πάνω¹⁰⁵ γιὰ τὴ σχέση ἀμοιβαιότητος-δικαίου. Δὲν πρέπει ὁμῶς νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι τὸ θέμα που ἐξετάζουμε δὲν εἶναι μόνο τὸ δίκαιο γενικὰ, ἀλλὰ

πλῶς δίκαιον καὶ τὸ πολιτικὸν δίκαιον. τοῦτο δ' ἔστιν ἐπὶ κοινωνῶν βίου πρὸς τὸ εἶναι αὐτάρκειαν, ἐλευθέρων καὶ ἴσων ἢ κατ' ἀναλογίαν ἢ κατ' ἀριθμὸν ὥστε ὅσοις μὴ ἔστι τοῦτο, οὐκ ἔστι τούτοις πρὸς ἀλλήλους τὸ πολιτικὸν δίκαιον, ἀλλὰ τι δίκαιον καὶ καθ' ὁμοιότητα. ἔστι γὰρ δίκαιον, οἷς καὶ νόμος πρὸς αὐτούς· νόμος δ', ἐν οἷς ἀδικία· ἢ γὰρ δίκη κρίσις τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου. ἐν οἷς δ' ἀδικία, καὶ τὸ ἀδικεῖν ἐν τούτοις (ἐν οἷς δὲ τὸ ἀδικεῖν, οὐ πᾶσιν ἀδικία), τοῦτο δ' ἔστι τὸ πλέον αὐτῶ νέμειν τῶν ἀπλῶς ἀγαθῶν, ἔλαττον δὲ τῶν ἀπλῶς κακῶν. διὸ οὐκ ἐῴμεν ἄρχειν ἄνθρωπον, ἀλλὰ τὸν λόγον, ὅτι ἐαυτῶ

1134b τοῦτο ποιεῖ καὶ γίνεται τύραννος. ἔστι δ' ὁ ἄρχων φύλαξ τοῦ δικαίου, εἰ δὲ τοῦ δικαίου, καὶ τοῦ ἴσου. ἐπεὶ δ' οὐθὲν αὐτῶ πλέον εἶναι δοκεῖ, εἴπερ δίκαιος

και το δίκαιο στο εσωτερικό της πόλης. Αυτό πραγματοποιείται μεταξύ ανθρώπων που η κοινή ζωή τους έχει ως σκοπό της την αυτάρχεια – ανθρώπων ελεύθερων και ἴσων ἢ κατὰ την αναλογία ἢ κατὰ τον αριθμὸ. Αυτό θα πει ότι στους ανθρώπους που αυτό¹⁰⁶ δεν υπάρχει, δεν υπάρχει μεταξύ τους πολιτικό δίκαιο, ἀλλὰ κάποια μορφή δικαίου, που απλῶς μοιάζει με το πολιτικό δίκαιο. Γιατί δίκαιο υπάρχει εκεί όπου οι σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους ρυθμίζονται από νόμο, και, πάλι, νόμος υπάρχει εκεί όπου μεταξύ των ανθρώπων υπάρχει ἀδικία· γιατί τα δικαστήρια και οι δικαστικές αποφάσεις είναι για να ξεχωρίζουν το δίκαιο και το ἀδικο. Όπου μεταξύ των ανθρώπων υπάρχει η δυνατότητα της ἀδικίας, μεταξύ αυτών των ανθρώπων υπάρχει και η δυνατότητα της ἀδίκης πράξης (αντίθετα, όπου υπάρχει ἀδικη πράξη, δεν θα πει ότι μεταξύ όλων αυτών των ανθρώπων υπάρχει ἀδικία). «Κάνω ἀδικη πράξη» θα πει: από τα πράγματα που είναι καθεαυτά αγαθὰ δίνω στον εαυτό μου μεγαλύτερο από ό,τι πρέπει μέρος, και από τα πράγματα που είναι καθεαυτά κακά δίνω στον εαυτό μου μικρότερο από ό,τι πρέπει μέρος. Αυτός είναι ο λόγος που δεν αφηνόμαστε να κυβερνηθούμε από έναν άνθρωπο, ἀλλὰ μόνο από τη λογική του νόμου,¹⁰⁷ γιατί ο άνθρωπος ενεργεί με αυτόν τον τρόπο για δικό του όφελος, και γίνεται τύραννος. Ο ἄρχοντας, από την ἄλλη, είναι φύλακας του δικαίου, και αν είναι φύλακας του δικαίου, τότε είναι και της ισότητας. Δεδομένου τώρα ότι κατὰ την κοινή αντίληψη ο ἄρχοντας δεν έχει κανένα ιδιαίτερο προσωπικό πλεονέκτημα, εφόσον, βέβαια, εἰ-

(οὐ γὰρ νέμει πλέον τοῦ ἀπλῶς ἀγαθοῦ αὐτῶ, εἰ μὴ πρὸς αὐτὸν ἀνάλογόν ἐστιν· διὸ ἐτέρῳ πονεῖ· καὶ διὰ τοῦτο ἀλλότριον εἶναι φασιν ἀγαθὸν τὴν δικαιοσύνην, καθάπερ ἐλέχθη καὶ πρότερον)· μισθὸς ἄρα τις δοτέος, τοῦτο δὲ τιμὴ καὶ γέρας· ὅτω δὲ μὴ ἰκανὰ τὰ τοιαῦτα, οὗτοι γίνονται τύραννοι. τὸ δὲ δεσποτικὸν δίκαιον καὶ τὸ πατρικὸν οὐ ταῦτόν τούτοις ἀλλ' ὁμοιον· οὐ γὰρ ἔστιν ἀδικία πρὸς τὰ αὐτοῦ ἀπλῶς, τὸ δὲ κτῆμα καὶ τὸ τέχνον, ἕως ἂν ἦ πηλίκον καὶ χωρισθῆ, ὥσπερ μέρος αὐτοῦ, αὐτὸν δ' οὐδεὶς προαιρεῖται βλάπτειν· διὸ οὐκ ἔστιν ἀδικία πρὸς αὐτόν· οὐδ' ἄρα ἀδικον οὐδὲ δίκαιον τὸ πολιτικόν· κατὰ νόμον γὰρ ἦν, καὶ ἐν οἷς ἐπεφύκει εἶναι νόμος, οὗτοι δ' ἦσαν οἷς ὑπάρχει ἰσότης τοῦ ἀρχειν καὶ ἀρχεσθαι. διὸ μᾶλλον πρὸς γυναῖκά ἐστι δίκαιον ἢ πρὸς τέκνα καὶ

ναι δίκαιος (γιατί δεν παραχωρεῖ ποτέ στον εαυτό του μεγαλύτερο μέρος από αυτά που είναι καθεαυτά αγαθά, εκτός και αν ένα τέτοιο μερτικό είναι ανάλογο προς την αξία του, πράγμα που θα πει ότι κοπιάζει για τους άλλους, και ακριβῶς γι' αὐτὸν τον λόγο οι ἄνθρωποι λένε—ὅπως το εἶπαμε και πιο πάνω¹⁰⁸—ὅτι η δικαιοσύνη εἶναι «κάποιου ἄλλου ἀγαθό»), πρέπει, ἄρα, να δίνεται στον ἄρχοντα κάποιος μισθός, και ο μισθός αὐτός εἶναι οι τιμές και τα προνόμια· και αν κάποιου δεν του φτάνουν αὐτά, αὐτοὶ γίνονται τύραννοι.

Το δίκαιο που ρυθμίζει τις σχέσεις του αφεντικού με τους δούλους του και το δίκαιο που ρυθμίζει τις σχέσεις του πατέρα με τα παιδιά του δεν εἶναι ἴδιο με τις περιπτώσεις για τις οποίες μιλήσαμε, εἶναι ὅμως ὅμοιο. Ο λόγος που δεν εἶναι ἴδιο εἶναι ὅτι δεν μπορεῖ να υπάρξει γενικά ἀδικία προς κάτι που εἶναι δικό μας: η ιδιοκτησία μας και το παιδί μας, ὥσπου να φτάσει σε κάποια ηλικία και να ανεξαρτητοποιηθεῖ, εἶναι σαν ἓνα μέρος του εαυτοῦ μας, και κανένας δεν θέλει να βλάπτει τον εαυτό του· γι' αὐτό και δεν εἶναι δυνατό να διαπράξει κανεὶς ἀδικία σε βάρος του εαυτοῦ του· ἐξοῦ και δεν ὑπάρχει στις δύο αὐτές περιπτώσεις το δίκαιο και το ἀδικο που ὑπάρχει μεταξύ των πολιτῶν· γιατί το πολιτικὸ δίκαιο βασίζεται, ὅπως λέγαμε,¹⁰⁹ στον νόμο, και ἰσχύει για ἀνθρώπους για τους οποίους ο νόμος ὑπάρχει ἐκ φύσεως, που πάει να πει: για ἀνθρώπους που ἔχουν ἴσα δικαιώματα στο να ἀρχουν και να ἀρχονται. Αὐτός εἶναι και ο λόγος που ὑπάρχει δίκαιο μᾶλλον για τη σχέση του ἀντρα με τη γυναίκα του παρά για τη σχέση του με τα παιδιά ἢ

κτήματα' τοῦτο γάρ ἐστι τὸ οἰκονομικὸν δίκαιον· ἔ-
τερον δὲ καὶ τοῦτο τοῦ πολιτικοῦ.

7 Τοῦ δὲ πολιτικοῦ δικαίου τὸ μὲν φυσικὸν ἐστι τὸ
δὲ νομικόν, φυσικὸν μὲν τὸ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν
ἔχον δύναμιν, καὶ οὐ τῶ δοκεῖν ἢ μὴ, νομικὸν δὲ ὃ ἐξ
ἀρχῆς μὲν οὐδὲν διαφέρει οὕτως ἢ ἄλλως, ὅταν δὲ
θῶνται, διαφέρει, οἷον τὸ μνάς λυτροῦσθαι, ἢ τὸ αἰ-
γα θύειν ἀλλὰ μὴ δύο πρόβατα, ἔτι ὅσα ἐπὶ τῶν καθ'
ἕκαστα νομοθετοῦσιν, οἷον τὸ θύειν Βρασίδα, καὶ τὰ
φηφισματώδη. δοκεῖ δ' ἐνίοις εἶναι πάντα τοιαῦτα,
ὅτι τὸ μὲν φύσει ἀκίνητον καὶ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν
ἔχει δύναμιν, ὥσπερ τὸ πῦρ καὶ ἐνθάδε καὶ ἐν Πέρ-
σαις καίει, τὰ δὲ δίκαια κινούμενα ὁρῶσιν. τοῦτο δ'
οὐκ ἔστιν οὕτως ἔχον, ἀλλ' ἔστιν ὡς· καίτοι παρά γε
τοῖς θεοῖς ἴσως οὐδαμῶς, παρ' ἡμῖν δ' ἔστι μὲν τι καὶ
φύσει, κινήτῳ μὲντοι πᾶν, ἀλλ' ὁμως ἐστὶ τὸ μὲν

τους δούλους του.¹¹⁰ αὐτὸ εἶναι τὸ οικιακὸ δίκαιο, που
καὶ αὐτὸ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ δίκαιο που ἰσχύει με-
ταξὺ τῶν πολιτῶν.

7 Το πολιτικὸ δίκαιο εἶναι δύο ειδῶν: φυσικὸ καὶ νο-
μικό.¹¹¹ Φυσικὸ εἶναι αὐτὸ που ἔχει παντοῦ τὴν ἴδια ἰσχύ
καὶ δὲν εξαρτάται ἀπὸ τις θετικές ἢ αρνητικές γνώμες
τοῦ κόσμου, ἐνῶ νομικὸ εἶναι αὐτὸ που ἀρχικά¹¹² μπορεῖ
να εἶναι ἔτσι ἢ ἔτσι ἀδιάφορα, ὅταν ὁμως υπάρξει σχετι-
κὴ νομοθεσία, τότε ὁ καθένας πρέπει νὰ ενεργεῖ με αυ-
τὸν τὸν καθορισμένον τρόπο. Παραδείγματα: τὸ ποσό
για τὴν ἐξαγορά ενός αἰχμαλώτου θα εἶναι μία μνα, ἢ ἡ
θυσία θα εἶναι θυσία μίας κατσίκας καὶ ὄχι δύο προβά-
των. Τέτοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῶν νόμων που θε-
σπίστηκαν γιὰ ἐπιμέρους περιπτώσεις, ὅπως ἐπιπαρα-
δείγματι γιὰ τὴν προσφορά θυσίας στὸν Βρασίδα.¹¹³ στὴν
κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν καὶ ὅλες οἱ αποφάσεις που ἔ-
χουν μορφή φηφίσματος.

Κάποιοι εἶναι τῆς γνώμης¹¹⁴ ὅτι ὅλοι οἱ κανόνες δικαί-
ου ἔχουν αὐτὸν τὸν χαρακτήρα.¹¹⁵ Το λένε αὐτὸ ἐπειδὴ
τὰ φυσικά πράγματα εἶναι ἀμετάβλητα καὶ ἰσχύουν πα-
ντοῦ με τὸν ἴδιον τρόπο (ἡ φωτιά, π.χ., καίει καὶ σε μας
καὶ στους Πέρσες), ἐνῶ στὶς ἀπόψεις γιὰ τὸ δίκαιο βλέ-
πουν διαφορὲς ἀπὸ τόπο σε τόπο. Ἐν πάσῃ περιπτώσει,
τὰ πράγματα δὲν εἶναι ἔτσι στὸ σύνολό τους, εἶναι ὁμως
ἔτσι ἀπὸ κάποια ἀποψη: στους θεοὺς ἀσφαλῶς δὲν εἶναι
ἔτσι με κανέναν τρόπο,¹¹⁶ σε μας ὁμως τους ἀνθρώπους
υπάρχει καὶ κάτι που εἶναι δίκαιο ἐκ φύσεως, στὸ σύνο-
λό του ὁμως ὑπόκειται σε ἀλλαγὴ· ὡστόσο ὑπάρχει δί-
καιο που ἔχει τὴν ἀρχὴ του στὴ φύση καὶ δίκαιο που δὲν

φύσει τὸ δ' οὐ φύσει. ποῖον δὲ φύσει τῶν ἐνδεχομέ-
νων καὶ ἄλλως ἔχειν, καὶ ποῖον οὐ ἄλλὰ νομικὸν καὶ
συνθήκη, εἴπερ ἄμφω κινητὰ ὁμοίως, δηλον. καὶ ἐπὶ
τῶν ἄλλων ὁ αὐτὸς ἀρμόσει διορισμός· φύσει γὰρ ἡ
δεξιὰ κρείττων, καίτοι ἐνδέχεται πάντας ἀμφιδεξι-
ους γενέσθαι. τὰ δὲ κατὰ συνθήκην καὶ τὸ συμφέρον
1135a τῶν δικαίων ὁμοιά ἐστι τοῖς μέτροις· οὐ γὰρ παντα-
χοῦ ἴσα τὰ οἴνηρά καὶ σιτηρὰ μέτρα, ἀλλ' οὐ μὲν ὤ-
νουῦνται, μείζω, οὐ δὲ πωλοῦσιν, ἐλάττω. ὁμοίως δὲ
καὶ τὰ μὴ φυσικὰ ἀλλ' ἀνθρώπινα δίκαια οὐ ταῦτ' αὖ
πανταχοῦ, ἐπεὶ οὐδ' αἱ πολιτεῖαι, ἀλλὰ μία μόνον
πανταχοῦ κατὰ φύσιν ἡ ἀρίστη. τῶν δὲ δικαίων καὶ
νομίμων ἕκαστον ὡς τὰ καθόλου πρὸς τὰ καθ' ἕκα-
στα ἔχει· τὰ μὲν γὰρ πραττόμενα πολλά, ἐκείνων δ'
ἕκαστον ἓν· καθόλου γάρ. διαφέρει δὲ τὸ ἀδίκημα
καὶ τὸ ἀδικον καὶ τὸ δικαίωμα καὶ τὸ δίκαιον· ἀδι-
κον μὲν γάρ ἐστι τῆ φύσει ἢ τάξει· αὐτὸ δὲ τοῦτο,

ἔχει την αρχή του στη φύση.

Εἶναι, τώρα, φανερό ποιο δίκαιο, μέσα στις διάφορες
ρυθμίσεις και τακτοποιήσεις που μπορούν να έχουν αυ-
τήν ἢ εκείνη τη μορφή, ἔχει την αρχή του στη φύση και
ποιο δεν ἔχει την αρχή του στη φύση, ἀλλὰ στους νόμους
και στις κοινές συμφωνίες, με την παραδοχή ὅτι και τα
δύο υπόκεινται ἐξίσου στη μεταβολή.¹¹⁷ Ἡ ἴδια διάκριση
βρίσκει εφαρμογή και στις ἄλλες περιοχές. Ἐτσι το δεξι-
χέρι ἔχει εκ φύσεως μεγαλύτερη δύναμη, και ὁμως ὅλοι
εἶναι δυνατοὶ να γίνουν ἀμφίχειρες.

Οι κανόνες δικαίου που ἔχουν θεσπισθεῖ με κοινή συμ-
φωνία και για την ἐξυπηρέτηση του συμφέροντος μοιά-
ζουν με τις μονάδες μέτρησης· τα μέτρα, πράγματι, με
τα οποία μετριοῦνται το κρασί και το σιτάρι δεν εἶναι
παντού ἴσα: ὅταν αγοράζουν εἶναι μεγαλύτερα, ὅταν
πουλοῦν εἶναι μικρότερα.¹¹⁸ Παρόμοια και οι κανόνες δι-
καίου που δεν ἔχουν την αρχή τους στη φύση ἀλλὰ εἶναι
κατασκευάσματα των ἀνθρώπων¹¹⁹ δεν εἶναι παντού οι
ἴδιοι, γιατί δεν εἶναι ἴδια και τα πολιτεύματα: ἓνα μόνον
εἶναι παντού το καλύτερο, το σύμφωνο με τη φύση.

Ἡ σχέση κάθε κανόνα δικαίου και νόμου προς τις ἀντί-
στοιχες πράξεις¹²⁰ εἶναι ἡ σχέση του γενικοῦ/καθολικοῦ
προς το ἐπιμέρους: οι πράξεις των ἀνθρώπων εἶναι πολ-
λῶν ειδῶν, ἐνῶ ο καθένας ἀπὸ ἐκείνους¹²¹ εἶναι ἓνας,
γιατί εἶναι γενικός/καθολικός.

Ἀνάμεσα στην ἀδικη πράξη και στο ἀδικο¹²² ὑπάρχει
διαφορὰ: διαφορὰ ὑπάρχει ἐπίσης ἀνάμεσα στη δίκαιη
πράξη (δικαίωμα) και στο δίκαιο¹²³: το ἀδικο εἶναι κα-
θορισμένο ἀπὸ τη φύση ἢ μέσω των συμβατικῶν θε-

ὅταν πραχθῆ, ἀδίκημά ἐστι, πρὶν δὲ πραχθῆναι, οὐ-
 πα, ἀλλ' ἀδικον. ὁμοίως δὲ καὶ δικαίωμα καλεῖται
 δὲ μᾶλλον δικαιοπράγημα τὸ κοινόν, δικαίωμα δὲ
 τὸ ἐπανόρθωμα τοῦ ἀδικήματος. καθ' ἕκαστον δὲ
 αὐτῶν, ποῖά τε εἶδη καὶ πόσα καὶ περὶ ποῖα τυγχά-
 νει ὄντα, ὕστερον ἐπισκεπτέον.

8 Ὅντων δὲ τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων τῶν εἰρημέ-
 νων, ἀδικεῖ μὲν καὶ δικαιοπραγεῖ ὅταν ἐκῶν τις
 αὐτὰ πράττη· ὅταν δ' ἄκων, οὔτ' ἀδικεῖ οὔτε δικαιο-
 πραγεῖ ἀλλ' ἢ κατὰ συμβεβηκός· οἷς γὰρ συμβέβηκε
 δικαίους εἶναι ἢ ἀδίκοις, πράττουσιν. ἀδίκημα δὲ καὶ
 δικαιοπράγημα ὥρισται τῷ ἐκούσιῳ καὶ ἀκουσίῳ· ὅ-
 ταν γὰρ ἐκούσιον ἦ, φέγεται, ἅμα δὲ καὶ ἀδίκημα
 τότ' ἐστίν· ὥστ' ἔσται τι ἀδικον μὲν ἀδίκημα δ' οὐ-
 πα, ἂν μὴ τὸ ἐκούσιον προσῆ. λέγω δ' ἐκούσιον μὲν,
 ὥσπερ καὶ πρότερον εἴρηται, ὃ ἂν τις τῶν ἐφ' αὐτῷ
 ὄντων εἰδῶς καὶ μὴ ἀγνοῶν πράττη μῆτε ὄν μῆτε ᾤ

σμών, ὅταν ὁμως αὐτό πραγματωθῆί, γίνεται ἀδικη
 πράξη· προτοῦ να γίνει η πραγματώσή του, δεν είναι α-
 κόμη ἀδικη πράξη, ἀλλὰ απλῶς ἀδικο. Το ἴδιο και στην
 περίπτωση της δίκαιης πράξης (δικαιώματος) (για να
 δηλωθούν, πάντως, οι διάφοροι τύποι δίκαιης πράξης,
 σωστότερα χρησιμοποιεῖται η λέξη δικαιοπράγημα,¹²⁴ ε-
 νῶ με τη λέξη δικαίωμα δηλώνεται η διόρθωση μιας ἀ-
 δικης πράξης).¹²⁵ Για το καθένα ὁμως ἀπό αὐτά (για τα
 εἶδη που υπάρχουν, για τον αριθμό τους και για τα ι-
 διαίτερα αντικείμενα/θέματά τους) θα πρέπει να κάνου-
 με ξεχωριστή ἔρευνα αργότερα.¹²⁶

8 Αφοῦ λοιπόν τα δίκαια και τα ἀδिका είναι ὅπως τα
 περιγράψαμε πιο πάνω, ἕνας ἄνθρωπος κάνει ἀδικες ἢ
 δίκαιες πράξεις, ὅταν τις κάνει με τη θέλησή του· ὅταν
 τις κάνει χωρίς τη θέλησή του, τότε δεν κάνει οὔτε ἀδι-
 κη οὔτε δίκαιη πράξη παρά μόνο στην τύχη και ὅπως το
 φέρουν οι περιστάσεις: οι ἄνθρωποι αὐτοὶ κάνουν πράγ-
 ματα που απλῶς τυχαίνει να εἶναι δίκαια ἢ ἀδिका. Μια
 πράξη χαρακτηρίζεται ἀδικη ἢ δίκαιη με βάση το αν γί-
 νεται με τη θέληση ἢ χωρίς τη θέληση του ατόμου.¹²⁷ Αν
 γίνεται με τη θέλησή του, η πράξη φέγεται, συγχρόνως
 ὁμως εἶναι τότε και μια ἀδικη πράξη· ἔτσι μπορεί κάτι
 να εἶναι ἀδικο, ὄχι ὁμως ἀκόμη ἀδικη πράξη, αν δεν υ-
 πάρχει επιπλέον και αὐτό το στοιχείο, να ἔχει γίνει δη-
 λαδῆ με τη θέληση του ατόμου. Ὅταν λέω «με τη θέλη-
 ση του ατόμου», εννοῶ —ὅπως το εἶπαμε και πιο πά-
 νω—¹²⁸ μια πράξη που η εκτέλεσή της εξαρτάται ἀπό το
 ἴδιο το άτομο και που το άτομο την κάνει με πλήρη
 γνώση, μη αγνοώντας δηλαδῆ οὔτε το πρόσωπο με το

μήτε οὐ <ἐνεκα>, οἷον τίνα τύπτει καὶ τίνι καὶ τίνος ἐνεκα, κάκεινων ἕκαστον μὴ κατὰ συμβεβηκός μηδὲ βία (ὡσπερ εἶ τις λαβὼν τὴν χεῖρα αὐτοῦ τύπτει ἕτερον, οὐχ ἑκῶν· οὐ γὰρ ἐπ' αὐτῷ)· ἐνδέχεται δὲ τὸν τυπτόμενον πατέρα εἶναι, τὸν δ' ὅτι μὲν ἄνθρωπος ἢ τῶν παρόντων τις γινώσκειν, ὅτι δὲ πατήρ ἀγνοεῖν· ὁμοίως δὲ τὸ τοιοῦτον διωρισθῶ καὶ ἐπὶ τοῦ οὐ ἐνεκα, καὶ περὶ τὴν πράξιν ὅλην. τὸ δὴ ἀγνοούμενον, ἢ μὴ ἀγνοούμενον μὲν μὴ ἐπ' αὐτῷ δ' ὄν, ἢ βία, ἀκούσιον. πολλὰ γὰρ καὶ τῶν φύσει ὑπαρχόντων εἰδότες καὶ πράττομεν καὶ πάσχομεν, ὧν οὐθὲν οὐθ' ἐκούσιον οὐτ' ἀκούσιόν ἐστιν, οἷον τὸ γηρᾶν ἢ ἀποθνήσκειν. ἔστι δ' ὁμοίως ἐπὶ τῶν ἀδίκων καὶ τῶν δικαίων καὶ τὸ κατὰ συμβεβηκός· καὶ γὰρ ἂν τὴν παρακαταθήκην ἀποδοίῃ τις ἄκων καὶ διὰ φόβον, ὃν οὔτε δίκαια πράττειν οὔτε δικαιοπρα-

οποῖο σχετίζεται ἡ πράξις του, οὔτε με τι τὴν κάνει, οὔτε σε τι αποβλέποντας τὴν κάνει (π.χ. ποιὸν χτυπάει, με τι τον χτυπάει καὶ σε τι αποβλέποντας τον χτυπάει)· ἐπίσης τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτὰ νὰ μὴν ἔχει γίνεῖ οὔτε συμπωματικά οὔτε με τὴ βία (ἀν, ἐπιπαραδείγματι, ἕνας πάρει τὸ χέρι ἐνός δεύτερου καὶ με αὐτὸ χτυπάει ἕναν τρίτο, ὁ δεύτερος δὲν ἐνεργεῖ με τὴ θέλησή του· γιατί ἡ πράξις αὐτή δὲν ἐξαρτάται ἀπὸ αὐτὸν τον ἴδιο). Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ, αὐτός που δέχτηκε τὸ χτύπημα μπορεῖ νὰ ἦταν ὁ πατέρας του, καὶ αὐτός που ἔδωσε τὸ χτύπημα μπορεῖ νὰ ἤξερε ὅτι αὐτός τον οποῖο χτύπησε ἦταν κάποιος ἄνθρωπος ἢ κάποιος ἀπὸ τους παρόντες, νὰ μὴν ἤξερε ὁμοίως ὅτι ἦταν ὁ πατέρας του. Ἀνάλογα μποροῦν νὰ εἰπωθῶν καὶ ἐνσχέσει με τὸ σε τι αποβλέπει ἡ πράξις, καθὼς καὶ γιὰ τὴν πράξις στο σύνολό της. Ἐπομένως: Ὅ,τι γίνεται ἀπὸ ἀγνοία, ἢ δὲν γίνεται μεν ἀπὸ ἀγνοία, εἶναι ὁμοίως ἀνώτερο ἀπὸ τις δυνάμεις μας, καθὼς καὶ ὅ,τι γίνεται με τὴν ἐπιβολὴ βίας, εἶναι ἀκούσιο. Γιατί ὑπάρχουν πολλὰ φυσικά πράγματα που τα κάνουμε ἢ μας συμβαίνουν με πλήρη γνώση μας, που κανένα τους ὁμοίως δὲν εἶναι οὔτε ἐκούσιο οὔτε ἀκούσιο, ὅπως τὸ ὅτι γερνούμε ἢ τὸ ὅτι πεθαίνουμε. Τὸ νὰ ἐνεργεῖ, πάντως, κανεὶς ὅπως τὸ φέρουν οἱ περιστάσεις εἶναι κάτι που συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ στις ἀδίκες καὶ στις δίκαιες πράξεις. Μπορεῖ, ἐπιπαραδείγματι, κάποιος νὰ ἐπιστρέφει μὴ παρακαταθήκη χωρὶς τὴ θέλησή του καὶ λόγῳ φόβου:¹²⁹ δὲν θα πούμε τότε γι' αὐτὸν ὅτι κάνει αὐτὸ που εἶναι δίκαιο ἢ ὅτι ἐκτελεῖ μὴ πράξις δικαιοσύνης· τὸ μόνο που θα πούμε εἶναι ὅτι κάνει τὸ σωστό ἐπειδὴ του. τὸ ε-

1135b

γειν φατέον ἄλλ' ἢ κατὰ συμβεβηκός. ὁμοίως δὲ καὶ τὸν ἀναγκαζόμενον καὶ ἄκοντα τὴν παρακαταθήκην μὴ ἀποδιδόντα κατὰ συμβεβηκός φατέον ἀδικεῖν καὶ τὰ ἄδικα πράττειν. τῶν δὲ ἐκουσίων τὰ μὲν προελόμενοι πράττομεν τὰ δ' οὐ προελόμενοι, προελόμενοι μὲν ὅσα προβουλευσάμενοι, ἀπροαίρετα δὲ ὅσ' ἀπροβούλευτα. τριῶν δὲ οὐσῶν βλαβῶν τῶν ἐν ταῖς κοινωνίαις, τὰ μὲν μετ' ἀγνοίας ἀμαρτήματά ἐστιν, ὅταν μήτε ὄν μήτε ὄ μήτε ὦ μήτε οὐ ἔνεκα ὑπέλαβε πράξει· ἢ γὰρ οὐ βάλλειν ἢ οὐ τούτω ἢ οὐ τοῦτον ἢ οὐ τούτου ἔνεκα ὦήθη, ἀλλὰ συνέβη οὐχ οὐ ἔνεκα ὦήθη, οἷον οὐχ ἵνα τρώσῃ ἀλλ' ἵνα κεντήσῃ, ἢ οὐχ ὄν, ἢ οὐχ ὦ. ὅταν μὲν οὖν παραλόγως ἢ βλάβη γένηται, ἀτύχημα· ὅταν δὲ μὴ παραλόγως, ἄνευ δὲ

πιβάλλουν οι περιστάσεις στις οποίες βρέθηκε. Το ίδιο και για εκείνον που κάτω από πίεση και χωρίς τη θέλησή του δεν επιστρέφει την παρακαταθήκη: θα πούμε γι' αυτόν ότι αδικεί και κάνει άδικη πράξη εξαιτίας των περιστάσεων στις οποίες βρέθηκε.

Από τις πράξεις, τώρα, που κάνουμε με τη θέλησή μας κάποιες τις κάνουμε με δική μας επιλογή και προτίμηση και άλλες δίχως δική μας επιλογή και προτίμηση.¹³⁰ με δική μας επιλογή και προτίμηση αυτές που τις σκεφτήκαμε και τις μελετήσαμε από πριν, δίχως δική μας επιλογή και προτίμηση αυτές που δεν τις μελετήσαμε από πριν.

Καθώς λοιπόν είναι τριῶν ειδῶν οι βλάβες που προκαλούνται στους πολίτες κατὰ τις μεταξύ τους σχέσεις, αυτές που προϋποθέτουν ἀγνοία είναι σφάλματα: είναι η περίπτωση που το πρόσωπο προς το οποίο κατευθύνεται η πράξη, ή η ίδια η πράξη, ή το ὄργανο που χρησιμοποιείται, ή ο σκοπός της πράξης δεν είναι αυτά που νόμιζε ο δράστης· μπορεί, επιπαραδείγματι, να πίστευε ή ότι δεν χτύπησε κανέναν ή ότι δεν τον χτύπησε με αυτό το ὄργανο, ή ότι δεν χτύπησε αυτό το πρόσωπο, ή ότι δεν τον χτύπησε γι' αυτόν τον σκοπό, αλλά έτυχε να γίνει κάτι διαφορετικό από αυτό που ο ίδιος σκόπευε να κάνει, όχι π.χ. για να τον τραυματίσει, αλλά για να τον κεντρίσει και να τον πονέσει, ή ότι δεν είχε στον νου του αυτό το πρόσωπο ή αυτό το ὄργανο. Όταν λοιπόν η βλάβη γίνεται αντίθετα προς κάθε λογική προσδοκία, είναι ατύχημα.¹³¹ όταν όμως δεν γίνεται αντίθετα προς τις λογικές προσδοκίες, γίνεται, πάντως, δίχως κακία, είναι σφάλ-

κακίας, ἀμαρτημα (ἀμαρτάνει μὲν γὰρ ὅταν ἡ ἀρχὴ ἐν αὐτῷ ἢ τῆς αἰτίας, ἀτυχεῖ δ' ὅταν ἔξωθεν)· ὅταν δὲ εἰδῶς μὲν μὴ προβουλεύσας δέ, ἀδίκημα, οἷον ὅσα τε διὰ θυμὸν καὶ ἄλλα πάθη, ὅσα ἀναγκαῖα ἢ φυσικὰ συμβαίνει τοῖς ἀνθρώποις· ταῦτα γὰρ βλάπτοντες καὶ ἀμαρτάνοντες ἀδικοῦσι μὲν, καὶ ἀδικήματά ἐστιν, οὐ μέντοι πῶ ἄδικοι διὰ ταῦτα οὐδὲ πονηροί· οὐ γὰρ διὰ μοχθηρίαν ἢ βλάβη· ὅταν δ' ἐκ προαιρέσεως, ἄδικος καὶ μοχθηρός. διὸ καλῶς τὰ ἐκ θυμοῦ οὐκ ἐκ προνοίας κρίνεται· οὐ γὰρ ἄρχει ὁ θυμῷ ποιῶν, ἀλλ' ὁ ὀργίσας. ἔτι δὲ οὐδὲ περὶ τοῦ γενέσθαι ἢ μὴ ἀμφισβητεῖται, ἀλλὰ περὶ τοῦ δικαίου· ἐπὶ φαινομένη γὰρ ἀδικία ἡ ὀργή ἐστιν. οὐ γὰρ ὥσπερ ἐν τοῖς συναλλάγμασι περὶ τοῦ γενέσθαι ἀμφισβητοῦσιν, ὧν ἀνάγκη τὸν ἕτερον εἶναι μοχθηρόν, ἂν μὴ διὰ λήθην αὐτὸ δρῶσιν· ἀλλ' ὁμολογοῦντες

μα (ένας άνθρωπος κάνει σφάλμα, όταν η αιτία που τον οδηγεί σ' αυτό βρίσκεται μέσα του· ατύχημα υπάρχει, όταν η αιτία αυτή έρχεται από έξω)· όταν, πάλι, προκαλεί κανείς τη βλάβη εν γνώσει του, χωρίς όμως να το έχει σκεφτεί και να το έχει μελετήσει από πριν, τότε είναι αδίκημα· αδικήματα είναι, επιπαραδείγματι, οι βλάβες που προκαλούνται στους άλλους από θυμό ή από άλλα πάθη που σχετίζονται με τις ανάγκες του ανθρώπου ή έχουν την αρχή τους στη φύση.¹³² προκαλώντας οι άνθρωποι αυτές τις βλάβες στους άλλους και κάνοντας αυτά τα σφάλματα αδικούν, βέβαια, και είναι όλα αυτά αδικήματα, δεν είναι όμως ακόμη εξαιτίας τους άδικοι ούτε κακού χαρακτήρα άνθρωποι· ο λόγος είναι ότι η βλάβη που προκαλούν δεν οφείλεται σε κακία· αν όμως κανείς προκαλεί την βλάβη από προσωπική του επιλογή και προτίμηση, τότε είναι άδικος και κακός. Γιαυτό και είναι σωστό που στα δικαστήρια οι πράξεις που οφείλονται στο θυμό δεν κρίνονται ως πράξεις που έγιναν από προμελέτη: στην αρχή της πράξης δεν βρίσκεται αυτός που ενεργεί με οργή, αλλά αυτός που τον εξόργισε. Εξάλλου το ερώτημα που τίθεται στις περιπτώσεις αυτές δεν είναι αν έγινε ή δεν έγινε η πράξη, αλλά αν ήταν δίκαιη,¹³³ δεδομένου ότι οργίζεται κανείς εναντίον μιας ενέργειας που του φαίνεται πως είναι άδικη. Στις περιπτώσεις, πράγματι, αυτές η αμφισβήτηση δεν είναι για το αν έγινε η πράξη (όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις οικονομικών συναλλαγών, όπου ο ένας από τους δύο δεν μπορεί παρά να είναι κακός άνθρωπος, εκτός και αν ό,τι κάνει το κάνει λόγω λήθης), αλλά,

περὶ τοῦ πράγματος, περὶ δὲ τοῦ ποτέρως δίκαιον ἀμφισβητοῦσιν (ὁ δ' ἐπιβουλεύσας οὐκ ἄγνοεῖ), ὥστε ὁ μὲν οἶεται ἀδικεῖσθαι, ὁ δ' οὐ. ἐὰν δ' ἐκ προαιρέσεως βλάβῃ, ἀδικεῖ· καὶ κατὰ ταῦτ' ἤδη τὰ ἀδικήματα ὁ ἀδικῶν ἀδικος, ὅταν παρὰ τὸ ἀνάλογον ἢ ἢ παρὰ τὸ ἴσον. ὁμοίως δὲ καὶ δίκαιος, ὅταν προελλόμενος δικαιοπραγῇ· δικαιοπραγεῖ δέ, ἂν μόνον ἐκὼν πράττη. τῶν δ' ἀκουσίων τὰ μὲν ἐστὶ συγγνωμονικά· τὰ δ' οὐ συγγνωμονικά. ὅσα μὲν γὰρ μὴ μόνον ἀγνοοῦντες ἀλλὰ ἀλλὰ καὶ δι' ἄγνοίαν ἀμαρτάνουσι, συγγνωμονικά, ὅσα δὲ μὴ δι' ἄγνοίαν, ἀλλ' ἀγνοοῦντες μὲν διὰ πάθος δὲ μῆτε φυσικὸν μῆτ' ἀνθρώπινον, οὐ συγγνωμονικά.

9 Ἀπορήσειε δ' ἂν τις, εἰ ἱκανῶς διώρισται περὶ τοῦ ἀδικεῖσθαι καὶ ἀδικεῖν, πρῶτον μὲν εἰ ἔστιν ὥσπερ Εὐριπίδης εἶρηκε, λέγων ἀτόπως

μητέρα κατέκταν τὴν ἐμήν, βραχυῶς λόγος.

ἐκὼν ἐκοῦσαν, ἢ <οὐχ> ἐκοῦσαν οὐχ ἐκὼν; πότερον γὰρ ὡς ἀληθῶς ἔστιν ἐκόντα ἀδικεῖσθαι, ἢ

συμφωνώντας για το πράγμα, συζητούν για το σε ποια από τις δύο πλευρές βρίσκεται το δίκαιο: ο ένας θεωρεῖ ὅτι ἀδικήθηκε, ο ἄλλος δεν εἶναι αὐτῆς τῆς γνώμης (αὐτός, βέβαια, που σχεδίασε τὴν ἐπιθετικὴ ἐνέργεια δεν εἶναι σε ἄγνοια).

Ἄν ὅμως κάποιος προκαλέσει σε κάποιον ἄλλον βλάβη ὑστερα ἀπὸ ἐπιλογή καὶ προτίμηση, αὐτὸς ἀδικεῖ καὶ σ' αὐτὰ ὅμως τὰ ἀδικήματα, τότε, στὴν πραγματικότητα, εἶναι ἀδικος αὐτὸς που τὰ διαπράττει, ὅταν παραβαίνει τὴν ἀναλογία ἢ τὴν ἰσότητα. Με τὸν ἴδιο τρόπο ἓνας ἄνθρωπος εἶναι δίκαιος, ὅταν κάνει πράξεις δικαιοσύνης ὑστερα ἀπὸ ἐπιλογή καὶ προτίμηση —πράξεις δικαιοσύνης κάνει, μόνο ἂν τις κάνει με τὴ θέλησή του.

Ἀπὸ τις ἀκούσιες, τώρα, ἀδικες πράξεις ἄλλες εἶναι ἀξίες συγγνώμης καὶ ἄλλες ὄχι. Ἄξια συγγνώμης εἶναι τὰ σφάλματα που κάνει κανεὶς ὄχι μόνο σε κατάσταση ἄγνοιας, ἀλλὰ καὶ λόγω τῆς ἄγνοιας· ἀντίθετα, αὐτὰ που κάνει ὄχι ἀπὸ ἄγνοια, ἀλλὰ σε κατάσταση ἄγνοιας ἐξαιτίας κάποιου πάθους που οὔτε φυσικό οὔτε ἀνθρώπινο¹³⁴ εἶναι, αὐτὰ δεν εἶναι ἀξία συγγνώμης.

9 Ἄν δεχτοῦμε ὅτι πετύχαμε νὰ προσδιορίσουμε με τρόπο ἱκανοποιητικό ὅσα σχετίζονται με τὰ θέματα «ἀδικούμαι» καὶ «ἀδικῶ», μπορεῖ κανεὶς νὰ ρωτήσει ἂν τὰ πράγματα εἶναι ὅπως τὰ ἔθεσε ὁ Εὐριπίδης, ὅταν ἔλεγε τὰ ἐξῆς παράδοξα:

- Σκότωσα τὴ μάνα μου, σύντομος καὶ κοφτός ὁ λόγος μου.
- Το θέλατε κι οἱ δυο σας; Ἡ μήπως ἄθελα κι οἱ δυο σας;¹³⁵

Ἀλήθεια, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀδικεῖται με τὴ θέλησή του,